No. 464 घ

Title वृत्तरत्नाकर टीका "सुधा"

Author चिन्तामणि दैवज्ञः

Extent २० पत्र Age

Subject छन्दःशास्त्र

वृत्तरत्नाकरः सुधाख्यया टीकया सहितः

[illegible]७४

वृ. र.
टी.
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः नमः पिंगलमुनये श्रीमद्गणेशं शिरसा प्रणम्य देवैः स्वकार्यसिद्ध्यै
नतपादपद्मम् सिंदूरपूरारुणगंडयुग्मं नमामि गौरीहृदयांबुजार्कम् दैवज्ञवर्यैः परिसेवितपा
दपद्मं गोविंदनाथमहिमाद्यकवीप्रदीपम् चिंतामणेः अकृते शशिपत्यहवृत्तरत्नाकरस्य वि
वृत्तिं सलक्ष्मयथाख्याम् तत्र तावत्कश्यपमुनिवंशावतंसपव्येकाचार्यसूनुरनेकजन्मार्जित
दुरितसंभूतविघ्नध्वंसकामोऽयं ग्रंथकृत्केदारशर्मा ब्राह्मणो विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुति।
बोधितकर्तव्यताकं शंकरप्रणामरूपं मंगलमाचरन् वृत्तरत्नाकराख्यच्छंदोग्रंथप्रकर।
णमनुष्ठेयत्वेन प्रतिजानीते ॥ सुखसंतानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् गौरीविना।
यकोपेतं शंकरं लोकशंकरम् वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येकोऽभूद्द्विजोत्तमः तस्य पुत्रोऽस्ति।
केदारः शिवपादार्चने रतः तेनेदं क्रियते छंदोलक्ष्यलक्षणसंयुतम् वृत्तरत्नाकरे।
नाम बालानां सुखसिद्धये वेदानामृगादीनामर्थं शैवशास्त्राणि रुद्रयामलादीनि तज्ज्ञा।
नातीत्येवंविधः पव्येकनामा द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्रेष्ठोऽभूत् तस्य पव्येकस्य पुत्रः केदारना।
मास्ति तेन छंदःप्रतिपादकं शास्त्रं वृत्तरत्नाकरनाम वृत्तरत्नाकरसंज्ञं क्रियते आरभ्यते
वृत्तं पद्ये चरित्रे चेत्स्मृते वृत्तशब्दो यद्यपि पद्यवाची न तथापि लक्षणया वृत्तशब्देन वृत्तलक्ष
णान्युच्यन्ते इति विश्वः लक्ष्यमुदाहरणं लक्षणं मात्रावर्णाद्यनतिरेकनियमात्मकतान्यासं
युतं इति स्वजनबोध्या ऊर्ध्वं तेनेदमुक्तं ग्रन्थे लक्षणान्यभिधायोदाहरणानभिधानात् तस्मा
ल्लक्ष्यं च तल्लक्षणं चेति कर्मधारय अत्र लक्ष्यलक्षणयोरभेदाभिधानं द्योत्यते लक्ष्यं च लक्षणं १

वनेदेवत्यर्थः तेन संयुक्तं सूत्रं तेन केवललक्ष्येभ्यः काव्यादिभ्यः केवललक्षणेभ्यः स्वल्पसूत्रादिभ्यो भिन्नं
लक्ष्यलक्षणोभयस्वरूपकाव्यादिभ्यो ग्रन्थे निशायुः सूचितः किमर्थं बालानां छन्दोनभिज्ञानां सुखेना-
ल्पायासेन छन्दोज्ञानं ज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं किंकृत्वा शंकरं शिवं नत्वा कीदृशं गौर्या पार्वत्या विनाय-
कागणपतिस्कन्दाभ्यां सुपुत्राभ्यां युक्तं तथा ब्रह्मणाभ्यर्चितेन विष्णुनाप्यार्चितं तथा लोकानां वन्दे-
शम्भुवनानां भूतादीनां शंसुखंकरोतीत्येवं विग्रहः शमिति सुखमव्ययम् तेन नत्वेपायादिविघ्न-
विलोपसंभावना किमर्थं सर्वस्य संतानः प्रसरणं तस्य निष्पत्त्यर्थं निर्विघ्नं ग्रन्थकरणस्याथवा-
कासिद्ध्यर्थं अत्र ग्रन्थारंभे स्वपदोपादानमेतद्ग्रन्थस्याध्येतॄणामध्यापकानां च मङ्गलायिकासिद्ध्यर्थं
अथवास्य ग्रन्थस्यातिमूलवर्शकानिरस्याभिधेयप्रतिपादनार्थं प्रतिजानीते ॥ पिंगलादिभिराचार्यै-
र्यदुक्तं लौकिकं द्विधा मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते पिंगलश्छन्दःशास्त्रसूत्रका-
रः आदिशब्देन भाष्यकारः आचार्यैर्व्याख्यातॄभिः मात्रावर्णविभेदेन मात्राछन्दः आर्यादि वृत्त-
वृत्तादि वर्णच्छन्दस्तयोर्भेदेन द्विधा द्विप्रकारं छन्दो लौकिकं वेदबाह्यं भूतं काव्यादिनिबद्धोक्तं
तच्छन्दोमयेह कथ्यते वैदिकं तु छन्दो मया नैवोच्यते वैदिकानां तु तत्रा ग्राह्यत्वे सर्वसाधारणलो-
कोपयोगादिदं मयोच्यते इत्यर्थः अथान्यकर्तृकच्छन्दोग्रन्थेषु पुनःकरणाय ग्रन्थेनेयता माह
षडध्यायनिबद्धस्य छन्दसोऽपि परिस्फुटम् प्रमाणमपि विज्ञेयं षड्विंशाधिकं शतम् षड्भिर-
ध्यायैः प्रकरणैः प्रकरणैर्निबद्धस्य ग्रन्थस्य छन्दोग्रन्थस्य परिस्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा षड्-
विंशदक्षरात्मकानां श्लोकानां षड्विंशानां षड्विंशाधिकं शतसंख्याप्रमितिः श्लोकैः षडधिकं शतं श्लोकशतेन प्रमा-

वृ॰ र॰
टी॰
२

णां ग्रन्थेन यत्नेन विज्ञेयं पत्रेनाल्पतरं ग्रन्थपाठेन यथा स्यात् भावः स्वचितः अथ समकलत्वाद्व्यापित्वेन मादीनां गणा
नां विलक्षणं कथयन् गुरु दिशति ॥ म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव
विष्णुना मगणयगणरगणसगणतगणजगणभगणनगणगुरुभिर्लान्तैर्लघुयुक्तैरेभिर्दशभि
स्त्वक्षरैर्गणैः एकगुरुलघुरूपैरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं काव्यादि तिष्ठेत् सकलवाङ्मयमस्तीति शेषः
तत्र दृष्टान्तः त्रिभुवनं विष्णुनेव व्याप्तं सर्वं विश्वं यथा जगदित्युक्तेः अथ वृत्तप्रमाणमन्तरेण श्लोकक्र
मनिबद्धमित्यादीनेष्टो गणक्रमेण लक्षयति सर्वगुर्मो मुखान्तर्लौ यरावन्तगलौ सतौ ग्मध्याद्यौ
ज्भौ त्रिलो नो ऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः अत्र छन्दःशास्त्रे त्रिकास्त्र्यक्षरा अष्टौ गणा भवन्ति ते एव ग
णाः परिमाणे येषां ते त्रिकाः नद्यपरिमाणमित्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञेत्यादिना कप्रत्ययः अथाक्षरा
मेकदेशनाममात्रग्रहणमिति न्यायेन गशब्दो गुरुवाची लशब्दो लघुवाची एवं सर्वत्र सर्वे गुरवो यस्मि
न्निति सर्वगुः नगणः मुखे आदौ अन्ते मध्ये लघू ययोस्तौ क्रमेण यरौ आदिलघुर्यगणः मध्यलघू र
गणः अन्तौ तौ यगलौ क्रमेण गुरुलघू ययोस्तौ सतौ अन्तगुरुः सगणः अन्तलघुस्तगणः गौ गुरू म
ध्याद्यौ क्रमेण ययोस्तौ जभौ मध्यगुरुर्जगणः आदिगुरुर्भगणः त्रिलः त्रिलघुर्नो नगणः
एवमिहाष्टौ गणाः स्युः अथ समर्थः स्पष्टोऽयमर्थः सर्वगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुश्च नयादि
लघुर्यः जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्त इति सर्वेषां न्यासो यथा म ऽऽऽ
य ऽऽ र ऽ स ऽ त ऽऽ ज ऽ न ॥ अत्र सर्वेषां देवता कथयन् शुभाशुभफलं च काव्यादौ गणशुद्धिर्वर्णशुद्धि
कथमेतद्वर्णत्वतदपवादं कथयन्नत्र यात्रादिक्रमममोभूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यो वह्निर्जलेचादि २

लोके गुरुर्लघुर्विनाशासनं लोके शास्त्रेस्मिन्नगः तौ व्योमांतलघु पंनापहरणं ज्ञेयौ कौतुकं अथ
गो मो ऽष्टाय गाउ ल्वलघु लगुरु नीनाकश्राग्रुम्भिल इति अथ मात्रा छंदः सूपयोगिनः पंचग
णानाह । तेषां सर्वांतमध्यादिगुरवो ग्रचतुष्कलाः गणाश्चतुर्लघूपेताः पंचार्यादिषु संस्थिताः
अर्थ छंदः शास्त्रे आर्यादिषु छंदःसु संस्थिताः प्रतिष्ठिताः चतुष्कला अष्टौ मात्राः पंच संख्याकाग
णा ज्ञेयाः कथंभूताः सर्वांतमध्यादिगुरवः सर्वांते मध्ये आदौ च गुरवो येषां ते पुनः कथंभूताः चतु
र्लघुना गणेनोपेताः चतुर्मात्रिकत्वादेव सर्वगुरुद्विगुरुबोध्यते सर्वेषां स्थापना यथा ऽऽ ।ऽ । ते
अथ गुरुलघुलक्षणमाह ॥ सानुस्वारो विसर्गांतो दीर्घो युक्तपरश्च यः वा पदांते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञे
योन्यो मात्रिको लघुर्ऋजुः अनुस्वारेण गुरुर्ज्ञेयः अनुस्वारः सानुस्वारः अनुस्वारेण इति वर्णेन
सहितः अंकं इत्यादि तथा यो विसर्गांतः दुःकृत्यनेन युक्तः अंकः इत्यादि तथा दीर्घश्च आकारी
इत्यादि तथा युक्तः संयुक्तः परो यस्य हलोनंतराः संयोगा इति लक्षणात्तेन संयोगपरश्च तथ
पदांते लघुरपि सन् गुरुर्ज्ञेयः यथा तस्य इत्यादौ तकारः वा पदांते इति पदांते श्लोकचरणांते
वर्तमानो ह्रस्वोपि वा विकल्पेन गुरुः स्यात् लघुर्वा लघुकार्ये गुरुर्गुरुकार्ये च कर्तव्यौ तौ ऋजुः न
विशेषार्थं अत्र वेति व्यवस्थितविकल्पः तेन अथतत्रयाद्यं तत्येन पादाद्युक्तनादि पदांते लो गुरु
संज्ञो न भवति वसिष्ठयेनोरत्याख्येन तस्मिन् पादांते पंक्तचतुष्पादांते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वं नैव
इदं वा प्रलक्षणम् क्वचित् यजनानां तमपि पदांतस्थलघुरगुरुसंज्ञं भवति यथा तत्रवा तिलं वा पि म
न इत्यादि अतो सोपि न गुरुः प्रकार वक्र नागरादौ अकारप्रश्लेषविद्रूपहकारात्कुतिर्ज्ञेयः यथा ऽ

वृ॰ र॰
टी॰
३

तेतोन्यः सानुस्वारो विसर्गोन्तः सान्तिकपदकमा वक्रः स्वजुसंवलः वेलाकारं लल ऋजुरेषः एतेन गुरु
हिमाद्रस्यैकं भवति यत्प्राकृते हे हिं उं हो हकारा वर्णानि तन्ते ओकारैकारायवौ पदान्ते लत्वं वदन्ति
अपभ्रंशे वा पदान्तो वर्णो ऽस्य कारौकारयोः कच्चारेण वशालाद्व वदन्ति तेदत दवर्ग्यव स्थितावि भाषा
स्ववर्णादागतमिति टीकान्तरम् ॥ अथ संयोगपरस्य लघोर्गुरुत्वं क्वचिदपवादमाह पादादावि
ववर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः पूर्वः स्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिन्मैः इह व्याह श्राह्ने
पादादौ च वर्णादौ वर्णस्य वर्णान्तरेण संयोगः क्रमसंज्ञकः एतावानर्थकत्व इति शेषः तेन पादा
दिसंयोगेन पूर्वः स्थितेन क्वचिद्दयोर्विनस्याविशेषणस्य संयोगपरत्वात् गुरुत्वेपि लघुता स्यात् वा
पदान्तस्य च पदान्ते लघोर्गुरुत्वं विकल्पितं इह तु गुरोर्लघुत्वमिति नेपोन कृत्वामिति भावाव
ने भावार्थस्य पुरुपरेशनिर्वचनाय प्रह्वो वा गुरुत्वं प्रामनदवपादादिसंयोगे निषिध्यत इति
टीकान्तरं अत्रार्थे सम्मतिमुदाहरणमाह इदमस्योदाहरणम् । तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पि
च्छिलानि च दधीनि अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति अत्र ग्रामेन नागरिकवयाम
सति ग्रामीणवेसाभिलाषीना नागरिकवधूं निंदागाभस्वस्या निवारयन्तीं सखीमाह हे सुन्दरि
ग्राम्यो ग्रामेऽल्पशब्दे देशे भवो ग्राम्यः ग्रामाद्यखञाविति यः तादृशजनो लोकोऽल्पव्ययेन मिष्टरस
वद्स्वादितं भुंक्ते किंतत् तरुणं नवीनं सर्षपानां शाकं नवानां तंदुलानां नवजीर्णानामोदनं भक्तं
पिच्छिलानि वद्धानि दधीनि दृष्योष्मभागाः पिच्छा थरी इति विदेशभाषया अयं वेतालवृ
त्तावपेन मिष्टभाजी वक्रदृत्या भावादचनत्तोये वनरंसंदरी चेत्त पनेपारिताम्यनागरिके वेसा ३

भिलाषा भवेदिति मतिः अत आर्यातृतीयपदान्ते संदर्शितत्वेति संयोगाभावपरत्वात्त्रयोदशमात्रता मा भूदि
ति लघुतानियमात्तेन बहुव्यापकत्वाद् दशमात्रत्वेनैव विषमपादेषु: यदुक्तम् यस्याः प्रथमे पादे द्वादश
मात्रास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या इति अतः क्वचिद्व्यतिक्रम परिभा
कोतणाणाद्द ॥ अथ विश्रुतनरसादीनां तेषां संज्ञास्तु लोकतः तेषां पादस्तत्रस्थो शेषो यतिर्विच्छेद
संज्ञिता अत्र वक्ष्यमाणग्रन्थे प्राविश्रुता ह्ययः शब्दाः सुख्यातवचनावकृष्याः सन्ति तेषां संज्ञा व्यवहृ
तिर्लोकतो विद्वल्लोकव्यवहारात्तेषां अन्यानामावक्रेन शकान इत्यर्थः यथात्र अयस्तावरश्रु
तानि पञ्च रसाः षट् आदिशब्देन बाणाः सप्त वसवो ह्यौ स्वर्योऽष्टादश पञ्च समेरेषाग्रहादिशब्दानां नवा
दिसंज्ञा ज्ञातिशग्नास्तेषां अत्रादिशब्दाः स्वार्थपर्यायाणां समुद्रादीनामप्युपलक्षकाः सन्तः संख्या
वचना लोकत एव ज्ञेयाः मन्दाक्रान्ताजलधिषडगैरित्याद्युक्तेः तथा च्छेदः पादस्तत्त्वाच्छेदः
स्तुरीयश्चतुर्थो भागः पादो ज्ञेयः पादादिव्यवहारेषु पादशब्दः स्वपर्यायाणामङ्घ्रिचरणा
नामुपलक्षकः अंशाः चतुर्थांशेनानग्राह्यः किन्तु यावानन्योऽकः तथा च समसार्धसमविषमवृ
त्तानां पादा संगृहीता भवति तथा यमन्त यतिर्विरामः सा च विच्छेद इति संज्ञिता विश्रामाख्यो
ज्ञेया इयं च यतिस्तृतीयान्तेषु मन्दाक्रान्ताजलधिषडगैरम्भादिषु व्याख्यादिनिर्देशाघपातिष्ठते अ
व्यादयश्च सापेक्षता नामाकाङ्क्षता यतिस्थितेन संबध्यते जलध्यादिविच्छिन्नैरन्ते यतिः क्वचि
त इत्यर्थः टीकान्तरे अत्र च लोकरूपपञ्चवर्णैतेतेन यतेरपि व्यवहृतिर्लोकतो ज्ञेया तथा
यतिः संज्ञपदान्ते श्लोकार्धेत्र विश्रामः अव्याहृतिः किं नपदान्तेऽलमालमपरिभक्तिके

प्रवर्तते: सर्वत्र पदान्ते यथा शाश्वतानंदरूपाय तमःस्तोमैकभास्वते सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैचि
त्परमात्मने पूर्वान्ते यथा नमस्तस्मै महादेवाय शशांकार्धधारिणे श्लोकार्धेन विशेषणत्रयस्य संप्र
कार्याभावः स्पष्टविभक्तिके च विशेषः यथा नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ईश्व
राख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहं अत्र षष्ठे न स्यादेवम् कारणं साधनेकतमः स्पष्टविभक्ति
केष्वेव नन्वेव स्तुताम्बराशिवास्तवस्फूर्जत्किरणमंजरीपिंजरीकृतपादाब्जं वंदामहे
शिवम् षष्ठादिविच्छिन्नपादांते लुप्तविभक्तिके यथा कान्ताविरहगुरुणा स्वा
धिकारप्रमत्तः तथा यत्सप्तके जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु इत्यादि लुप्तविभ
क्तिके इति यतिः सर्वत्र पदान्ते तेनापि संवर्ण्यते यथा पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकत
टे श्लिष्टशीतेतरांशावित्यत्र तथा कूजत्कोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशा
इति सोमदेवादिवचनम् प्रतिपाद्य पादविशेषणानाह॥ युक्तम विषमं वा पु व्यान
म्प्रतिपाद्यते समम् अर्धसमं वृत्तं विषमं वृत्तं तथापरम् समं स्यात् द्वितीयचतुर्थपादलक्ष
णसमन्विते: पिंगलादिभिराचार्यैरिति निगद्यते यत्र विषमं स्यात् प्रथमतृतीयपादलक्षण
प्रयुक्तिभिरभिधीयते छन्दःशास्त्रवेत्तृभिः तज्ज्ञानिश्च तत्र वर्णाच्छन्दोऽभिहितं तत्रार्धसमे लक्ष्यतु
रविन्यासे पादानां संयोगाभावात् माषाच्छन्दोऽभिज्ञानि विस्मयप्रसिद्धम् यद्वा हृदय
वृत्त्यादीनां वृत्तं जातिरिति द्विधा अन्तोक्तं द्विविधं कथयन्नाह समम् इति एकसमा
ख्यस्तेन द्वितीयमर्धसमाख्यं तथान्यद्विषमं वृत्तमित्यर्थः एतल्लक्षणमाह तावत्सम ५

वृत्तमाह ॥ अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः तच्छन्दः शास्त्रतत्त्वज्ञैः समं वृत्तं प्रचक्ष-
ते ॥ अङ्घ्रयः पादाश्चत्वारो यस्य तुल्यलक्षणास्तत्समवृत्तम् अर्धसममभिधित्सुराह ॥ प्रथमाङ्घ्रि-
समो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते यस्य तृतीयः पादः
प्रथमतुल्यश्चतुर्थो द्वितीयतुल्यस्तदर्धसमं वृत्तम् अस्यान्वर्थं नाम वैतालीयादिच्छन्दोदा-
हरणम् विषममाह यस्य पादचतुष्कोपि लक्ष्मभिन्नं परस्परम् तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दः-
शास्त्रविशारदाः यस्य चत्वारोपि पादा विसदृशलक्षणास्तद्विषमं वृत्तम् प्रथमसवृत्तभेदा-(?)
नियतमवधिकानाह आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः पृथक्छन्दो भवेत्पादैर्या-
वत्षड्विंशतिर्गतम् एकाक्षरपादमारभ्यैकैकेनाक्षरेण क्रमात्कविना वर्धितैः पादैः पृथ-(?)
कृ० ग्भिन्नंभिन्नं छन्दस्कादि(?) भवेत् यावत्षड्विंशतिसंख्याकपादेष्वतिगतेन गमनेन स्यात् षड्विंश-(?)
त्यक्षरपादपर्यन्तं वृद्धिर्भवतीत्यर्थः चतुर्थपादेन पादाक्षरनियतिः कृता अथ षड्विंशत्यक्ष-
राधिकपादानां छन्दसां संज्ञानयनमाह तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः तस्मा-
त्षड्विंशत्यक्षरादूर्ध्वं चण्डवृष्टिप्रपातादिदण्डकाः आदिशब्देन व्यालार्णजीमूतादयः(?)
अथेदृशानां विशेषलक्षणानामानन्त्यात्सकलविस्तरप्रयुज्यमानस्य छन्दसः सामान्यसंज्ञा-(?)
माह । शेषा गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः शेषं वक्ष्यमाणं छन्दो यच्चोक्तमतस्त्रि-(?)
भिः षड्भिर्वा पादैर्भवति सा गाथेत्युपलक्षिता यान्तु नाम न कथितान्यपि पादितेनार्थः(?)
वकाः सदृशादिभिर्विलक्षणा गुरुलघुक्रमवर्जितन्यूनाधिकाक्षरैश्चरणैर्युक्ता गाथा ज्ञेया

वृ॰ र॰ टी॰ ५

5

अथ एतेषां नानामेकाक्षरं वरणमारभ्य षड्विंशत्यक्षरचरणावधिकानां छंदसां सामान्यतो जाति
संज्ञाः पद्यत्रयेणाह उक्ता १ अत्युक्ता २ तथा मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ अन्या सुपूर्विका ५ ६ गायत्र्युष्णि
ग् ७ अनुष्टुब्बृहती ९ पंक्तिरेव च १० त्रिष्टुप् ११ जगती चैव १२ तथातिजगती मता १३ शक्व
री १४ सातिपूर्वा स्या १५ दष्टि १६ रत्यष्टी १७ ततः स्मृते धृतिश्च १८ तिधृतिश्चैव १९ कृतिः २०
प्रकृतिः २१ आकृतिः २२ विकृतिः २३ संकृतिश्चापि २४ तथातिकृति २५ रुत्कृतिः २६
अत्र मंडूकप्लुतिन्यायेनाष्टमैकाक्षरपादादारभ्य वर्तते अत एकाक्षरपादादुक्थानाम भेदस
ग्रहात्मका जातिः एवमेकैकाक्षरवृद्धपादा अत्युक्थादयः तत्र द्व्यक्षरात्युक्था जातिः त्र
क्षरा मध्या चतुरक्षरा प्रतिष्ठा पंचाक्षरा सुप्रतिष्ठा षडक्षरा गायत्री सप्ताक्षरोष्णिक् अष्टा
क्षरानुष्टुप् नवाक्षरा बृहती दशाक्षरा पंक्तिः एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती
त्रयोदशाक्षरातिजगती चतुर्दशाक्षरा शक्वरी पंचदशाक्षरातिशक्वरी षोडशाक्षराष्टिः
सप्तदशाक्षरात्यष्टिः एवमष्टादशाक्षरा धृतिः एकोनविंशत्यक्षरातिधृतिः विंशत्यक्षराकृ
तिः एकविंशत्यक्षरा प्रकृतिः द्वाविंशत्यक्षराकृतिः त्रयोदशविंशत्यक्षराविकृतिः चतु
र्विंशत्यक्षरा संकृतिः पंचविंशत्यक्षरातिकृतिः षड्विंशत्यक्षरोत्कृतिः ॥ जातिरिति स
र्वत्र संबध्यते अथोक्तानुक्तानां सर्वेषां वक्तुमाह इत्युक्तछंदसामस्तेः क्रमः शास्त्रसमा
श्रितम् लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् निगद्यताद्यतेपयम् सूचीकटाह
न्यायमाश्रित्य मात्रावृत्तकथनपूर्वकं सकलवर्णवृत्तलक्षणानि वक्ष्यमाणानि ॥ इति ५

वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां छंदसि संज्ञाध्यायः प्रथमः १ श्रीगणेशाय नमः प्रथमाश्राहृतानि
विरतस्त्वावद्यदालघुनांद्वयेनाह लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ष
ष्ठोयं न लघु वा प्रथमेर्धे नियतमार्यायाः षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सय
तिपदनियमः चरमेर्धे पंचमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः आर्याया आर्यानामकछंदसः
प्रथमेर्धे पतेन्नियते सार्वत्रैकलत्वलक्षणं भवति किंतदित्याह मात्राप्रस्तावात्तद्गणाश्च
तुर्मात्रिकाः पंचार्यादिषु संस्थिता इति एवंविधाः सप्तसंख्याकाः गोपेताः सगुरवः अष्टमगा
णस्थाने गुरुणा युक्ताः कार्याः अत्र विशेषमाह भवति नेह इति इहार्यायाः पूर्वार्धे विषमे
प्रथमतृतीयपंचमसप्तमस्थानेषु जो जगणः मध्यगुरुर्गणो न भवति किंतु षष्ठगण
स्थाने मात्रिकस्य स्थाने यो जगणो वा नमात्रिकः कार्यः पुनर्देवाह षष्ठोयमिति वाथ
वा नलघ्वी विलघुनेगणोपि नथाद्वन्द्वेथो लघुरेव तु पश्चान्मात्रिको वा षष्ठो गणः कार्य इ
मर्थः स्वेच्छया विकल्पोयं षष्ठोयं न लघुर्वा इति पादांतरं अत्रापि मात्रासाम्यमस्त्येव
नशायर्ये षष्ठोयं नगणः अथवा न लघु इति नगणेन सहितेन लघुना न भवति चतुर्ले
नुरित्यर्थः अथ यतिनियममाथ माह षष्ठे इति द्वितीयलादिति लघ्वोपि पंचमी षष्ठे न ले
षष्ठे स्थाने चतुर्लेयो गणो कृते सति द्वितीयलात् तस्यैव चतुर्लेयो गणस्य द्वितीयलघुमार
स्थानम् तस्माद्द्वितेपदे नियमेन समाप्यते इत्यर्थः न्ले इति प्रथमाद्विवचनांतेवानननस्य षष्ठे

वृ॰ र॰
टी॰
८

6

स्थाने यदि न लघुस्स्यात्तदा द्वितीयलाघवानि पदं स्वदना तथापरकेऽल्पेषु षष्ठोपरस्यापरस्मिन्स
मके चतुर्लघौ गणे कृते सति गुरुत्वलाद्यादि लघौ गणादि लघुर्गुरुर्मध्यगुरुगणो नव
वयति: अथार्यायां तत्रार्ये सर्वगणत्वलक्षणगुरुत्वेन तस्मिन्द्वितीये पञ्चमके चतुर्लघौ गणे कृ
ते सति तस्मान्नाशत्वलादादि लघुर्भवे अथार्याभ्रत्वेगणे तेषु निर्दिष्टः इहार्यायां तत्रार्ये षष्ठो
गणो लघुक एव लघुर्भवति न चात्र सौत्रिक इति स्वयं हि विशेषः अन्यत्र तत्रार्ये पूर्वार्धल
क्षणमेव द्रष्टव्यम् अत्रोदाहरणमिदमेव लक्षणम् सामवेदज्ञेनेष्टं अत्रार्धपदहरणात्
द्वितीयस्थानास्ति तेन ह्रीणादन्यस्मादपि स्यादेतद्गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न भवति अत्रैतस्याः
सर्वोत्तमप्रत्यादिगुरवः इत्यादि विचताडनायुक्ते प्रथमे चार्ये प्रथमे गणे चत्वारो विकल्पा यथा ऽऽ
।ऽऽ द्वितीये पञ्च ऽऽ ।।ऽ। ।ऽ। तृतीये चत्वारः ऽऽ।।ऽ।ऽ ॥ चतुर्थे पञ्च ऽऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽ। ॥ पञ्चमे च
त्वारो विकल्पा यथा ऽऽ।।।।ऽ ॥ षष्ठे द्वौ यथा ।ऽ। ॥ सप्तमे चत्वारः ऽऽ।।ऽ।।ऽ।। अष्टमेत्र
रुरेक एव अन्योन्यताडनायां द्वादश सहस्राणि अष्टौ शतानि एवं परार्धेऽपि नवस्वेषु ल
घुरेकस्मिन्नेक एव विकल्पः तत्रान्योन्यताडनायां षट्सहस्राणि चत्वारिंशतानि उभय
दलविकल्पताडनायां सप्तकोटयः एकोनविंशतिलक्षा विंशतिसहस्राणि आर्याभेदसं
ख्या यदाहुः गणाश्चतुर्मात्राः पञ्चगुणितं मात्राद्वयषष्ठाभिरुक्तिः गणाः स्युस्ता त्रय
मष्टलसंख्या एवमपरार्धे संख्योद्दिष्टा स्यात् लघुनि चैकस्मिन् आर्यासंख्या भवदलसंख्या
यानादिनि दिष्टात् स्यात् अथार्यासामान्यलक्षणमुक्त्वार्याविशेषानाह दर्शयन्नाह प्रथमं पथ्या ८

यालक्षणमाह ॥ त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः पथ्येति नामतस्याः प्रकी
र्तितं नागराजेन ॥ आर्यालक्षणमेतीक्रममेव द्रष्टव्यम् । इयमत्र विशेषः यस्या आर्याया द्वयोरपि
दलयोः पूर्वार्धोत्तरार्धयोराद्येषु त्रिष्वंशेषु चतुर्मात्रिकेषु त्रिषु गणेषु कृतेषु सत्सु पादश्च
रणो यतिपर्यायः दृश्यते तस्याः पथ्येति नामापि गलेन प्रकीर्तितं ॥ विपुलालक्षणमाह ॥ उल्लंघ्य
गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिंगलनागा विपुलामिति समा
ख्याति ॥ यस्या आर्याया आदिमं प्रथमं गणत्रयमुल्लंघ्य द्वयोरपि दलयोर्यतिर्भवति नामा
यो पिंगलनागो कनामा विपुलामिति वक्ति ॥ यथा उल्लंघ्य गणत्रयमाद्यमिति गणत्रयं समा
प्यादिमं न त्रपादः क्रियते पथ्यस्तत्रार्धे यस्यास्तां पिंगलनाग इति गुणत्रयं समाप्य वा इत्यत्र
पादः ॥ उभयार्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्ययोर्गमध्यगो यस्याः चपलेति नामतस्याः प्रकीर्ति
नागराजेन ॥ यस्या उभयार्धयो द्वितीयतुर्ययोर्गणयोर्जगणो पञ्चमात्रस्थितगुरुमध्यगतो
यदि जकारो भवेत् नान्तदा तस्या आर्यायाश्चपलेति नामा होन्द्र्योगणो क्रमः । अस्याः पूर्वार्धे
मध्यमगणो द्वौ विकल्पौ ऽऽ।।ऽ द्वितीयएकः ।ऽ। तृतीयएकः ऽऽ चतुर्थएकः ।ऽ। पंचमे द्वौ
ऽऽ।ऽ षष्ठेऽपि द्वौ विकल्पौ ऽ। सप्तमे चत्वारः ऽऽ।।ऽ।ऽ। अष्टमे गुरुरेवैकः ॥ अथ मुखचपला
माह ॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः शेषे पूर्वे जनेत लक्ष्मा मुखचपला
मोदिता मुनिना ॥ यस्या आर्याया आद्यं प्रथमं दलं पूर्वार्धं चपलानिर्दिष्टं समस्तं लक्षणं उभयार्धयो
र्जकारो द्वितीयतुर्ययोर्गमध्यगो यस्या इति लक्षणं भजेत शेषे द्वितीयार्धे पूर्वे जन्मसामा

वृ०र० टी० ७ न्यार्याभावं लक्षणं यस्याः सार्या मुखचपलोक्ता पिंगलेन अथ जघनचपलायामाह आकृति
पादितमर्धं प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला आ
कृतिपादितमार्यासामान्यलक्षणं प्रथमेऽर्धे भवति प्रथमेतरे द्वितीयेऽर्धे चपलाया लक्ष्म भव
ति सा जघनचपलार्या इति वृत्तरत्नाकरे आर्याप्रकरणम् अथ गीत्यालक्षणमाह आर्याप्र
थमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजं
गेशः आर्यायाः पूर्वार्धोक्तं लक्षणं उभयोरपि दलयोः कथमपि किंचिन्नषष्ठजगणात्मकत्वे
न गणात्मकमष्टकागणेऽपि भवति तदा सर्वलोकप्रसिद्धां कृतयतिशोभां कृता यस्या विच्छे
देन शोभा यस्यास्तां गीतिं भुजंगेशः पिंगलो गीतवान् अत्रोत्सवार्थे षष्ठपंचकलत्वे द्वेरेव गणाः
सर्वस्थानकार्ये इत्यर्थः अथोपगीत्यार्यालक्षणमाह आर्याद्वितीयेऽर्धे यदुदितं लक्ष
णं तत्स्यात् यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते यद्यार्याया द्वितीयेऽर्धे यदुक्तं
लक्षणं षष्ठलघ्वादिकं तदुभयोरर्धयोः स्यात्तदा मुनिः पिंगल उपगीतिं ब्रूते अथोद्गीत्यार्या
लक्षणमाह आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः सोद्गीतिः किल गतिः किल
गदिता तद्वद्यतिभेदसंयुक्ता आर्यायाः पूर्वार्धं उत्तरार्धं अस्य उत्तरार्धं च पूर्वार्धं यस्यामेवं
रूपेण व्यत्ययेन विपर्यासेन आर्धद्वयं रचितं सा उद्गीतिः किल प्रसिद्धा कामुनिना कीदृशी
तद्वद्यथार्याभेदवद्यस्या विरामेण यतेर्भेदः पादभेदस्तेन संयुक्ता अथार्यागीतिलक्ष
णमाह आर्यापूर्वार्धे यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयम्

7

यं मुदितेयमार्यागीतिः आर्यायाः पूर्वार्धे सप्तगणा गोपेता नाद्ये मेवं द्वपं नन्निपेन लघ्वीपीते
एकेनाधिकेन गुरुणा युक्तं स्यात् इतरद्द्वितीयमर्धं यदीयमार्यापूर्वार्धवत् नि
खिलं समस्तं चेद्भवति तदीयमार्यागीतिरुदिता ज्ञातेत्यर्थः पूर्वे साष्टगणा कला
न्द्वात्रिंशन्मात्राः स्युरुत्तरार्धस्यापि द्वात्रिंशदेव मात्रा भवन्ति अपरे तु नरार्धे यदीयमर्धं गुरु
तेयमित्यत्र अर्धशब्दः समपादिकावदेतदुत्तरार्धं तद्गुरुणैकेनाधिकेनान्ते युक्तं कार्यमिति वि
ल समस्तसप्तगणास्ततो नाद्ये मेवं द्वपं लघु रपष्टगणा गुरुरेकश्च कार्यमित्यर्थः तदा तत्राथ
ह्यैकोनत्रिंशन्मात्राः स्युरित्याह तदेतत्सर्वं विरुद्धं यदाह पिङ्गलः अर्धे च सप्तगणा आर्यागी
तिरिति अस्यार्थः आर्यायाः अर्धे च सप्तगणा अष्टगणो चेत्स्यात्तदार्यागीतिः स्यात् अत्र
गणलक्षणं तु मात्रिकोक्तवत् ॥ इति वृत्तरत्नाकरटीकायामार्याप्रकरणम् अथ मात्राछन्दःप्रस्ता
वाद्वैतालीयप्रकरणमारभ्यते षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः न सम
मात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः वैतालीये छन्दसि विषमेषु पादेषु प्रथम
तृतीयेषु षट्कला मात्राः स्युः समपादे द्वितीये चतुर्थे चाष्टौ कलाः स्युः तताते षोकानां क
लानामन्ते रलौ गुरुश्च रगणलघुगुरवो निवेशनीया इत्यर्थः अथ विशेषनियममाह
ते ता मात्राः षट्कलाः समे च ताः निरन्तरा नो न स्युः पृथक् षट्कलत्वं न कार्याः किं तु
गुरुलघुमिश्राः कार्या इत्यर्थः विषमे तु यथारुचि अत्रागुरुशिष्टाश्च पञ्चषष्ठाश्च कला गुरुः
समात् द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च कला मात्रा पराश्रिता पञ्चमात्रया श्लिष्टा न कार्या द्वितीया।

वृ॰ र॰
टी॰
८

तृतीयांशं वा चतुर्थी पंचमी अंशं षष्ठी सप्तमी अंशं वा कलाष्टमे को गुरुर्न कार्य इत्यर्थः। अत्रेदमेवोदाहर
णम्। अत्र विषमपादे द्वौ विकल्पौ यथा ऽऽ।।।ऽऽ।ऽ।।ऽ।।ऽ।ऽ।।।।।।।ऽ।।।ऽ।।।।।।।।। समपादे द्वयोर्याद
श।।ऽऽऽऽ।।ऽऽऽ।ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽऽऽऽऽ।ऽऽ।।ऽ।ऽऽ।।।ऽ।ऽऽऽ।।।।ऽऽ।।।।ऽऽ।।।।।ऽऽ।ऽ।।।।।ऽ।।ऽ।।ऽ।।।।।
अथ वैतालीयभेदमौपच्छन्दसिकमाह। पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्। विष
मपादयोः षट्कलाः समपादयोस्त्वष्टौ कला इत्येवं कलानियमस्तु उपशेषं तथैव वैतालीयवदेव
परन्तु पर्यन्ते शेषकलापर्यन्ते यौ रगणयगणौ वेदितव्यौ। तदा ह्येतौ विद्धि औपच्छन्दसिकसंज्ञे
वैतालीयस्तु कम्। अत्रैकगुर्वाधिक्यमेव विशेषः॥ अथ वैतालीयस्य भेदमाह। आपातलिका क
थितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्ववदन्यत्। अन्यद्विषमसमपादयोः षट्कलानियमं पूर्ववद्वैतालीयव
त्। तासां मात्राणां मते भगणादनन्तरं गुरुकौ द्वौ गकारौ प्रयोजनीयौ मिलित्वा आपातलिका कथि
ता। अथान्यो भेदमाह। तृतीयस्तु दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः। वैतालीयादेः सम
लेषु च तत्त्वेष्वपि पादेषु द्वितीयो लो लघुः। तृतीयस्तु तृतीयेन लेन तृतीयमात्रया युक्तः। कु
र्यः। सर्वचरणेषु प्रथमलघुस्तृतीयेन योगः स्यात् भवति। तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्दः। इस्य
दो भेदमाह। स्याद्येन समपादपरास्थिता कालेन ... पवादा। प्रवृत्तकमौपच्छन्दसिकापातलिकयोः
दाहार्यम्। अत्र भेदत्रयेऽपि प्रत्येकं प्रथमपादे द्वौ विकल्पौ ।ऽ।ऽ।।ऽ।। द्वितीये चत्वारः ।ऽ।।ऽ।।।
ऽ।।ऽ।।ऽ।।।। अथान्यभेदमाह। उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तो गुरुणा भवेदयुग्मयोः। अयुग्म
योः प्रथमतृतीययोश्चरणयोर्द्वितीयो गुरुणा तृतीयेन लघुना सक्तो मिलितः सन्ताकमेव तर्हि सत्वमे ८

४८

एवं वैतालीयेऽप्युदीच्यवृत्तिर्नाम्न्युदिता अथापरं भेदमाह पूर्वेणास्य युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरु
दितेति युग्मयोः अयुग्मयोः पञ्चमो लघुः पूर्वेण षष्ठेन लघुना युतः चतुर्थपञ्चमाभ्यां लघुभ्या
मेको गुरुः कर्त्तव्यः युग्मयोः समयोश्चरणयोः कार्यः अन्यद्वैतालीयवत् तत्र प्राच्यवृत्तिरुदिता अथा
न्यं भेदमाह यदा समस्तावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् अथान्यं भेदमाह अस्या यु
ग्मे विहिताऽपरान्तिका अस्य प्रवृत्तकस्य छन्दसो युग्मैः समचरणैः सप्रणच्छन्दोजातीयं विना
चतुर्थपञ्चमलघुभ्यां गुरुकं विनिर्माय चत्वारश्चरणाश्चेत्स्युः अन्या यथा प्रासे सापरान्तिका नाम
अथान्यं भेदमाह अयुग्मभवा चारुहासिनी अस्य प्रवृत्तकस्य छन्दसो युग्मभवा विषमचरणैः
सप्रणच्छन्दोजातीयं विना द्वितीयतृतीयलघुभ्यां गुरुं निर्माय चत्वारश्चरणाश्चेत्स्युः शेषं
प्राग्वत् सा चारुहासिनी नाम एषां भेदानामुदाहरणानि काव्यनाटकादिषु विद्वद्भिर्द्रष्टव्या
नि इति वृत्तरत्नाकरटीकायां वैतालीयप्रकरणम् ॥ वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टु
भि ख्यातम् अनुष्टुभि अष्टाक्षरचरणे छन्दसि आद्यादक्षरादग्रे नसौ नगणसगणौ न स्यातां अ
योगाद्धीनौ भवतः अन्यत् षड्गुणा यत्र भवति अब्धेर्य इति चतुःसङ्ख्यामाणत्वादक्षराच्च यगणश्च
समावेशायोगान्नगणो भानकार्य इत्यर्थः सगणादिकं तु यथेच्छं प्रयोज्यं तदेतत्क्रममाह
किं तु अक्षरतथादत्तादेव यगणः प्रयोक्तव्यः अनुष्टुभि श्लोके वक्त्रं नाम छन्दो भवतीत्ययः
यदेव स्यात्तदा नाद्यश्याम वद्धपञ्चक्तं दोवक्त्रं नामकं स्यात् अत्र यः पादस्य प्रथमे स्थाने स्याविति
हौ विकल्पो द्वितीयेन समहव्यञ्जेनात् शोषणाः षट्तृतीयपकपवषः चतुर्थे द्वौ स्तातिति

वृ॰ र॰
टी॰
९

अथार्येयं इत्यस्यापवादे वक्त्रानुष्टुभो भेदमाह युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितं अथ प्रकार
गणान सर्वानुष्टुभी लक्षणेन युजोश्च समयोर्द्वितीयचतुर्थयोः सरिद्भर्तुश्चतुर्थोत्तरात्परेण जगणेन।
नयुक्तेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् विषमपादयोस्तु चतुर्थात्परे यगणः प्रयोक्तव्यः सर्वपादेष्वपि।
मगणसगणोन्यथान्यत्र सामान्येन शास्त्रेऽपवादाभावाच्च एवमेव विज्ञेयम् अन्यानभेद
माह ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ओजयोर्विषमपादयोर्वारिधेश्चतुर्थादुत्तराद्
जगणेन युक्तेन तदेव पथ्यावक्त्रं विपरीतादि विपरीतमितिशब्द आदिर्यस्य तद्विपरीतपथ्यावक्त्रं
ज्ञेयम् समयोश्चरणयोर्ये इत्येवमादि शास्त्रवत् अथान्यं भेदमाह चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चे
त्पयोराशेः अयुजोर्विषमयोश्चरणयोः पयोराशेश्चतुर्थादुत्तराद्येन नगणश्चेत् प्रयुज्यते तदा
चपलावक्त्रम् समयोर्ये इत्यादि शास्त्रवत् अथान्यं भेदमाह यस्यालः सप्तमो युग्मे सा युग्म
विपुलामता युग्मे द्वितीयचतुर्थयोः सप्तमो वर्णो लो लघुर्भवेद्यस्याः पथ्यायाः सा युग्मवि
पुलामता विषमयोः पादयोस्तु शास्त्रवत् अथ मध्यान्तरेणाह सैतवस्याखिलेष्वपि सतः
न्यथार्दः सैतवस्याचार्यस्य मतेऽखिलेषु चतुर्ष्वपि पादेषु सप्तमो लश्चेत् तदा निरुपपदा
विपुलामता अन्यत्र शास्त्रवत् अथ विपुलाभेदमाह भेनाब्धितो भाद्विपुला अब्धितश्चेत्
र्थादुत्तराद्येन युक्तेन भेन भगणेन भात् भ इत्यन्तरायाताविपुला भविपुला नाम वक्त्रेऽपि पा
दे षष्ठेऽपि अखिलेष्वपीत्यनुवृत्तेः एवमग्रेऽपि॥ इत्थं मन्याश्च चतुर्थात् चतुर्थात्तरात्परतश्च
रगणः प्रयुज्यते तत्र मन्याविपुला यथा भाद्विपुला तथा राद्विपुला रविपुलेत्यर्थः
नोऽपि चेत्स्यान्नविपुला अयुजे चतुर्थात्तरादयेन नगणश्चेत्प्रयुज्यते तदा नविपुला नो चेत्

सर्वास्या भवेत् अत्रेदमुक्तं यादृक्पादत्रयेण गाथाचतुष्पथ्या युज्यते तत्सर्वान्तकास्सर्वास्या विपुला भवे
त्तत्र विपुलेत्यर्थः एवमपरेऽप्युक्ते लक्ष्यके विपुला भवन्तीति ज्ञेयाः सविपुलानां के
षां भावानामेवेत्याह ॥ इति वृत्तरत्नाकरटीकायां चपलकरणम् अथ मात्रा
दः प्रस्तावाद्गाथास्वपि मात्राच्छंदांसि द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति द्विगुणि
तावसवोष्टौ लघवो मात्रा यस्याः साचलधृतिरितिनाम्नी जातिः लघुषोडशमात्रपादेत्यर्थः
हिनिश्चिते इत्येवं छंदः पादस्य षोडशमात्रत्वेन यत्किंचिद्विहितं तन्न तत्र नैयत्वामिति पूर्वदृष्टका
र्थः ८ मात्रासमकं नवमो ल्गान्तम् अत्र षोडशमात्राधिकारः नामिश्चलक्षणा अत्रावगणावेत
याः यत्र पादे नवमी मात्रा ल् लघुश्चान्त्ये वर्णे गुरुः एवानियतः शेषा नियमाभाव
सर्वस्या षोडशमात्राव्यपदिष्टः तदा मात्रासमकं नाम छंदो भवेत् नवमो वर्णो लघुरिति मे
पष्ठविश्लेषाय गणाज्जगणो न भवतीत्युपदेश इति ललितव्याख्याकारः सामर्थ्यं देनेन:
तेनाष्टगणे चत्वारो विकल्पाः यथा ऽऽ।।ऽऽ।। ।।।। द्वितीये यः ऽऽ।ऽऽऽ। मध्यगुरु ये
सवलघुविकल्पानां विश्लोकनाम्नां तन्नाम भवतः तृतीयपक्षः ।।ऽ नवमात्र इति वचना
दादिगुरुसर्वे गुरवः स्यात् मध्यगुरुः सर्वं लघुप्रकारेणैव विश्लोकनाम्नान्नाम भवतः म
ध्यगुरुसर्वे लघुर्वा न वा सि कालतत्रोना पादितो चतुर्थो ऽऽ।ऽ गणनामाभिधानादन्यवि
कल्पाभावे जान्ताव्याख्याउपे विश्लोकः अत्र पश्चान्नवमी मात्रा नाथ जगणः प्रयोज्यः प्रथ
वानलोन गणलघुर्वा लघुर्वा गणाः प्रयोज्याः शेषं पूर्ववत् नहि श्लोकाव्याख्ये छंदः इदं

वृ॰ टी॰ १० जगणः सोऽष्टमगणम् न लघ्वन्तेन संयोजयन्त्येनिरामहितार्थमिति नयुगलाद्वानवासिकाख्या
त् नयुगलाद्वा द्वियुगलाद्वा अष्टमात्रातो नवमे द्वादशे यदि लगणाः स्यात् अथवा लो भवतः तदा वा
नवासिकाख्यश्छन्दः अत्रापि गणो चत्वारो विकल्पाः यथा ऽऽ।।ऽ।ऽ।।।।।। द्वितीयेत्वयः ऽऽ।।
ऽ।ऽ।। तृतीयेऽपि ऽ।।।।।।। चतुर्थेऽपि ऽऽ।।।ऽ विश्लोकस्यापि गणाविकल्पाः एवं च तु द्वितीये
ऽ।ऽ।।।।।। तृतीयेऽपि ऽऽ।ऽ।। मध्यगुरुसर्वलघुभेदत्रयमपि च यथा पादे नवमे चतुर्थे गुरुवेन ग
णद्वयमेव ऽऽ।।ऽ वानवासिकायां त्रपदे द्वादशे गणा लोके हितार्थेऽहि विहरस्वती इति वाणी
पञ्चमसप्तदशी लचित्रा वाणाः पञ्चाष्टनवमे यदि लो लघुरेव स्यात्तशेषं पूर्ववत् तदा चित्रानाम
मकं छन्दः अत्रापि गणो चत्वारो विकल्पाः यथा ऽऽ।।ऽ।ऽ।।।।।। द्वितीयोऽपि ऽ।।।।।। तृती
येऽपि यः ।।ऽ।।ऽ।।। चतुर्थोऽपि ऽऽ।।।ऽ उपचित्रानवमे परयुक्ते नवमे मात्रा स्वरूपे परयुक्ते
दशममात्रया युक्ते नवमदशमलघुभ्यां गुरुवर्णे कृते सत्यन्यत्पूर्ववदेव सोपचित्रानाम य
था ।।ऽऽ।।ऽ।।ऽऽ अथ मतान्तरेणोपचित्रामाह अष्टाभ्यो गणाच्चोपचित्रा अष्टममात्रानन्तरं गु
रुलघुयगणाश्रयाः उपचित्रा यथा ऽऽऽ।ऽ।।ऽऽ अष्टाभ्यो मात्राभ्यो परा चित्रा अष्टाभ्यो
मात्राभ्यः परे गणे गुरुर्चेयंच तदोपचित्रेत्यन्यत्र अष्टाभ्यो मात्राभ्य उपचित्रेति पादः अत्र तो ये
गणो द्वौ विकल्पौ ऽऽ।ऽ।। अन्यगणा विकल्पा मात्रासमकवत् अथ पादाकुलकमाह यद
तीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितं अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्र
थितं जगत्सु पादाकुलकम् अतीतानि प्रागुक्तानि कृतानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि १०

न्तस्याणालक्षणमिति पृथक्संज्ञा मात्रासमकादीनां पंचानां पादैः कलितं रचितं तथा नियतवृत्तेपादव
न्नहृष्येपि नियते कहनलक्षणहीनयतिमाणेन च षोडशमात्रपादत्वेन युक्तेन ततः कर्मधारयः प
नाहृशयनहूनेन तथाकुलकमिति अनवस्थेसंतेय अनियतलक्षणः पादैराकुलमिति हि कद्वि
कचनद्विकसंयोगात्स्वनेकभेदभिन्नेन त्रिकसंयोगे मात्रासमकस्य त्रिभिः पादैरुपचित्रायाश्चैकेन
पादाकुलकम् उदाहरणं यथा शशधरपादाकुलके गगने कोकिलनादैर्मुखरितवने मदनेव
जगजयनेकारेपोण्यकस्य गतानदिहाग्रे त्रिकसंयोगे मात्रासमकस्य पादद्वयेनोपचित्राया एकेन
विश्लोकस्यैकेन यथा जयिनि दिगन्तार्णवति श्रीभीणोपारेहैणानवरितेन्नपेते विचरति सयःपा
दाकुलके मलयानिल इव शृंगीकुलके चतुष्कसंयोगे मात्रासमकोपचित्राविश्लोकचित्रापादैः
यथावेदितपादाकुलकेषु सदामनुपसमाहिमश्री यामसदासावोविनतरवेणावमाकलभार
पथ्यादिनु ममममनल्पम् एते च चतुष्कसंयोगोदाहरणं स्पष्टतरेत प्रथमपादे मात्रा
समकविश्लोकचित्राणां लक्षणं द्वितीये वानविश्लोकोपचित्रयोः तृतीये मात्रासमकवानवासि
कयोः चतुर्थे विश्लोकोपचित्रयोर्लक्षणं अथोक्तवक्ष्यमाणवृत्तानां गुरुलघुमात्रावर्णयतिज्ञाना
नोपायमाह वृत्तस्य लाविना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति नि
श्चितम् अत्र लावर्णैर्गा इत्यादिशब्दैर्लक्ष्याल्लक्ष्यते न वृत्तस्य लामात्रासंख्या वर्णा वर्णसंख्यया
विनाकृता अवशिष्टा गा गुरुसंख्याः स्युः तथा वृत्तस्य वर्णा वर्णसंख्या गुरुभिर्गुरुसंख्याभिर्विना
कृता अवशिष्टा लघवः स्युः तथा हि वृत्तस्य ला गुरुभिर्विनाकृता अवशिष्टा वर्णा ज्ञेयाः अथ प्रकारान्त

वृ॰
टी॰
११

मात्रा लेलेघु संख्याभिर्विनाकृतला अवशिष्टानां दले पंक्तेन मन्त्यगुरु
रेण गुरुज्ञानं दृष्ट्वा नेष्टन्यस्ता मात्रा लेलेघु संख्याभिर्विनाकृता रूपं प्रमाणे निष्क्रिते स्यात् गुरुर्वोद्धित एकलघुभि
संख्या: स्थानि नवं प्रकारेण गुरुलघु वर्णसंख्याज्ञानं रूपं प्रमाणं एकाक्षरयादावपि ते यम् अत्रोदाहर
यौजितानां रूपसमला: स्थानि नवक्रमस्थितियं रूपनेत्य पलत एकाक्षरयादावपि संख्यामपनीय घटेत्वा
णाम् वाचाध्या विवक्षेप्रको ×××।।××× अत्र वृत्ते दशपञ्चमात्रा सप्तरूपा वर्णसंख्यामपनीय अवशिष्टा वर्णाः अथ मात्रा
गुरोरवशिष्टा अथोलघुद्वौ ज्ञेयो अथवा मात्रातः संख्याहीना अवशिष्टा वर्णाः अथ मात्रा
सुहृलोचः अपनीयशेषाणां १२ अर्धं ६ षट्गुरवः गुरवः ६ द्विगुणाः १२ लघुभिर्योजिता मात्रा
गुरुः सोमवेदविवर्णेन यस्य कस्यापि वृत्तस्य छन्दसो वा यावन्तो गुरवः भिन्ना वना नगाभि
वति नवमात्राच्छन्दस्य यथा जयति विजितान्यतेजाः सुरासुराधीशसेवितः श्रीमान् विमलस्ता
सविराहितखिलोकचिन्तामणिवीर: कश्चिज्जयति अस्यामहाविंशत्यक्षरायामार्याया
नित्यः कतिलघवः इति ×× सप्तपञ्चाशति आर्यामात्रासंख्यायामष्टाविंशत्यक्षराणि संख्यामपनी
यास्ववशिष्टा एकोनविंशतिः ते च गुरवो यदा तदा एकोनविंशतिगुरवः
यामार्यायां कतिवर्णाः सन्ति तदा सप्तपञ्चाश न्मात्रास्य एकोनविंशतिगुरुसंख्यामपनीय
अत्रावशिष्टा एकोनविंशतिः तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रास्य एकोनविंशति वर्णसंख्या श्लोके मात्रागणेन
ष्टात्रिंशत् सा च वर्णसंख्या ज्ञेया वर्णच्छन्दसि यथा श्लोके मात्रागणेन
याएकपञ्चाशल्लघवः न सप्तोषाविंशत्यर्णाः प्रायेते अत्रावशिष्टैकोनविंशतिः सा च गुरुसंख्या
तेषां पञ्चगुरुकथने वर्णसंख्या भवति अथ भेदानन्तरमाह गुरवइति अत्र त्रयोदशलघवः
तेषां पञ्चगुरुकथने वर्णसंख्या भवति अथ भेदानन्तरमाह त्रयोदशसप्ताति तेषु शेषाष्टात्रिंशत् ११
सलघवः कति गुरव इति पृष्ठे सति तदा एकपञ्चाशन्मात्रास्य त्रयोदशसप्ताति तेषु शेषाष्टात्रिंशत्

नलौ ह्लेखे कृते सति एकोनविंशतिगुरवो वा व्या इति एवमनयारीत्या प्रमाणं हृतगुरुह्
नवर्णस्तानतिस्विंतनिर्णीतमिति ॥ इति श्रीवृत्तरत्नाकरटीकायां मात्रासमकप्रकरणं
अथ मात्रानेऽस्मद्वरचितन्नाम्ना ग्राह्यतमधिनिहितखडकान्याह शिखिगुणितदशलघुरचितमप
गतलघुयुगलमपरमिदमखिलं सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिरचितनललितपद
विततिभवतिशिखा। एतादृशाद्यधिशिखा सुत्यते यस्यप्रथमशकलेपि विभिन्नविभिन्नगु
णितायेदशलघवस्त्रिंशल्लघवः स्युः नैवविनतिर्भिन्नम् कीदृशमपगतेन्यनलघुद्वय
यस्मात्तादृशं कार्यं इदंविधं क्रमयं अखिलसमग्रं लघुद्वयप्रहीनेऽपरमर्द्धमपि कार्यम् ए
वंच समस्ताविंशतिलघुकम् अपरार्धं विंशल्लघुकं एवंविधं शकलयुगलमर्धद्वयं तेन सगुरु
एकेनाधिकेन गुरुणा युक्तम् पुनः सुष्ठुपरिचटितेन ललितामनोहृदयपदविततिः पदरचना
यस्मिन् सुपरिचिटितेन्यादिनायतिः सूचिकारिणीकार्येति सूचि ॥ ॥ विनिमयविनिहि
तशकलयुगलकाललितपदविततिविरचितगुणनिवयाक्रान्ति सुखेन हृदयमपि जगति
चिनोतिरुपगानवतिसतिभवतिखजा इयमेवशिखाविनिमयेनव्यत्यासेनविशिष्टा ।
यच्छकलयुगलं तेन कलिताच्चटितापदसमुदायकृतसौकर्यायोहिगुणावतीचत्तनतःक
मेयायः क्रान्तिसुखकारिणीति एवंवयतिः खिचकोऽजशिरोजकारान्याग्रुच्चारणं प्रा
प्रेमभिक्षितजगत्तिजगातिप्रसिद्धाभवति गुरुद्वयसप्तदशमिप्रवेशयितमशकनाडिकि
प्रकारोयम अथावैधगाधयस्तायस्याः सान्नेत्राकीर्डाका दलमपरमपि वसुगुणितमालि

लनिधिलघुकविरचितउपदविततनि भवति यस्याश्चपूर्वार्धं मात्राहकोष्ठाय स्थलाहितुगणा।
हे॰१॰ नाः एवं पंचषाडशगुरव इत्यर्थः अपरदलमपि सलिलनिधिलघवश्चत्वारो लघवो द्वाविंशल्लघ
ही॰ वो यस्मिंल्लकविभिर्भारव्यादिभिः रचितापरदलविततनि विस्तारो यस्मिन्निति सा नवकोडा।
१२ नाम्नी छंदोजातिर्बुधैर्दीभिर्ज्ञैः कन्का स्कंधनीसा गुर्लिप्रावर्त्तन विपुलानवलघुरवसिते
गुरुकाविनिदलसुराकुलनतत्ररतिकविता विपुलानवलघवो यस्याः सा समविंशतिलघुके श्नः
धः अपरसितावदसाने शाकलाते गुरुयंत्रेत्र्यवंविपयोर्दलयोरर्थं योर्दृषनकृतानत्रः शारीरं यः
स्मः सैवंविधा नित्यविरचिता ख्यादिना ॥ इति भट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे मात्रावृत्ताख्यायो
द्वितीयः २ अथैवं मात्रावृत्तान्यभिधायेदानीं वर्णवृत्तेषु समवृत्तान्याह उक्थाद्यधिक्रियते
इति शेषः एवमग्रे वक्ष्यादिष्वपि पुनः छंदनास्वछंदो … जातिषु वाच्यम् गः उक्था
याश्रीः उक्थायामेकाक्षरचरणायां मकगुरुश्चेत्पादः स्यात् तदा सा श्रीनाम लक्ष्यलक्ष
णयोरेकाक्षरेण पादेनास्मत्प्रहादयोदाहरणमिदम् गौर्धीः श्रीः स्त्रादिमादिलौकिकमुदार
णं ज्ञेयम् यदा चैकलघुपादस्था भवति तदात्युक्तायां स्त्री ज्ञेया एवं सति वक्ष्यमाणप्रस्ता
रविधिनाहनमेदो एवमग्रेऽप्यादिष्वपि बोद्धव्यम् अत्युक्ता गौस्त्री यस्या अत्युक्तायाः पाद
द्वौ गुरू भवतः तदा सा स्त्रीनाम्नी पतद्दलक्षणान्यग्रेऽप्येवं सर्वत्र ॥ मध्या रो मृगी मो नारी
यस्याः पादे रगणश्चेत् सा मृगीनाम छंदः यथा वल्लभा वोहिनी या मृगीलोचना तस्यय
स्याः पादे मो मगणश्चेत् सा नारी नाम्नी यथा निःसारे संसारे किं सारं स्यान्नारी २ प्रतिष्ठा १२

मौ चेत्कन्या. यस्याः पादे मगणगुरू चेत् सा कन्या नाम्नी यथा सर्वैर्देवैर्योहो वन्द्यो सेयं मन्येय
न्या कन्या ४ भ्गौ गिति पंक्तिः भगणगुरुद्वयं च यस्याः पादे स्युः सा पंक्त्याख्या य
था फाल्गुणमासे फुल्लवनान्ते पावकतुल्या किंशुकपंक्तिः ५ गायत्री त्यौ स्त्स्तनुमध्या तः
गणयगणौ यस्याः पादे स्तः सा तनुमध्या यथा लावण्यपयोधिः सौभाग्यनिधानम् साक
स्यनहृद्या बाला तनुमध्या शशिवदना न्यौ नगणयगणौ शशिवदना यथा सरसिजलीला
कुलगृहभूमिः कुवलयनेत्रा शशिवदनेयम् म्सौ ज्गौ वसुमती नगणसगणौ वसुमती यथा
रौद्रं रणान्ते जिताखिलकुलम् श्रीवाचस्पतिर्भक्तेर्वसुमतीम् विद्युल्लेखा मो मः द्वौ मगणौ
विद्युल्लेखा स्रग्विणी श्रौयदि यथा पापिनं शोकं वेदस्तुतो नम दुःखिनं व्यापकं रत्नमामीश्वर
यशो सामराजी ६ अथोष्णिक् स्मौ गः स्यान्मदलेखा मगणसगणौ गुरुश्च यथा यावन्ने
त्रे नाद्यो नायाति क्रान्तिमार्गम् तावन्मैथा राज्ञा नाराडेस्यान्मदलेखा मधुमतिननगाः
द्वौ नगणौ गुरुश्च मधुमति नाम वृत्तम् यथा इह मधुसमये प्रविचरति मुखेम् अलिकुल
मथिकं मधुमतिकमले हरिविलासिते मित्रमध्ये कुमारललिता ज्सौ ग् जगणसगणौ गु
रुश्चेत् तदा कुमारललिता नाम वृत्तं. नरेन्द्रगणे सनाहतमप्रथितशक्तिः दधासि नृपते कुमा
रललितानि सरसानुसमाला चूडामणिनाभवता: ७ अनुष्टुप् भौ गिति चित्रपदा भाः
द्वौ भगणौ द्वौ गुरू यस्याः पादे स्युः सा चित्रपदाख्या। यथा नन्दकुले जनशास्ये जन्मवराह

वृ. र.
टी.
१३
13

नरस्य सूक्तिविचित्रपदा गीर्विलसन्नानुविधस्य अत्र पादे यतिः इति शालिन्याः पादहरणे मोमोगो
गोविद्युन्माला मगणद्वयं गुरुद्वयं च चेत्पादे स्यात् तदा विद्युन्माला अत्र च चतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिः
यथा सत्येर्नरस्याभोगा भोगाः कान्ताः कान्ताः राज्यं राज्यं किं कुर्वन्ति प्राप्ते यस्मादायुः विद्युन्माला
लोलम् माणवकं भात्तलगाः भगणतगणलघुगुरवश्चेत्स्युस्तदा माणवकम् एवं चतुर्यतिः
यथा शीतकराज्योत्स्नातरणे हन्त रवेर्विस्मरकम् स्नानपदं माणवको याति शिशुर्द्वयं यन्मुके:
सौ गो हंसरुतमेतत् मगणनगणौ गुरुद्वयं च यदि पादे स्युस्तदा हंसरुतमेतत् ज्रौ समानिकागौ
लौ च रगणजगणगुरुलघवो यत्र पादे सा समानिका प्रमाणिका जरौ लगौ जगणरगणौ
लघुगुरू वा यत्र पादे सा प्रमाणिका उभयत्र स्वार्थिकः कः छन्दोनुरोधानकृतः वितानमाभ्यां यदन्यत्
आभ्यां समानिकाप्रमाणिकाभ्याम् यदन्यत् जातीयं छन्दो वितानसंज्ञं स्यात् अभ्यामन्यदित्ये
कलक्षणाभावेपलक्षणमिति केचित् अपरे तु गुरुलघुक्रमेण समानिकापादसमाप्तिः
लघुगुरुक्रमेण च प्रमाणिकापादसमाप्तिः वितानेन तु द्वौ गुरू द्वौ लघू वा अथवा द्वौ लघू द्वौ
गुरू इत्यनेन क्रमेण पादसमाप्तिः कार्येत्याहुः तत्राद्यस्योदाहरणम् अस्मिन्जयमेमने
न्यादि द्वितीयस्योदाहरणम् हृदयं यस्य विशालमित्यादीनि वितानोदाहरणानि भू
लीमधुदाहर्त्तं जगणसगणलघुगुर्वात्मकम् नाराचिकानरौ लगौ नगणरगणौ ल
घुगुरू वा यत्र पादे स्युः सा नाराचिका द हरतौ रात्र सा विहृद्दलमुखी नगणनगणस
गणा यत्र पादे स्युः सा हलमुखी इह छन्दः प्राग्वेदमुखीमुच्यते त्रिभिः षड्भिश्च यतिः १२

तिजीर्णाः भुजगशिशुसृता नौमः नगणद्वयं मगणश्च यत्र पादे स्यात् सा भुजगशिशुसृ-
ता नाम म्भिर्द्वाभ्यां चात्र यति मह्लिका भवति एनेनो क्वचित् कथितं नसयशगुरुघाख्यो रनैरभद्रि-
का ९ पंक्तिः स्रौ गौ शुद्धविराडिदं मतम् सगणसगणजगणगुरवो यत्र पादे सुः तच्छु-
द्धविराट्छन्दः म्नौ ज्गौ चेत् पणवनामेयम् मनयगुरवः पणवनाम म्लौ ज्गौ चेत् पण-
वनामकम् मगणनगणजगणगुरवो यत्र सः स्त्रत पणवनामकम् मगणनगणजगण-
गुरवो यत्र सः सः पणवनामकम् इति टीकांतरे पाठः ज्रौ ज्गौ मयूरसारिणी स्यात् रगण-
जगणरगणगुरवो यत्र पादे सुः सा मयूरसारिणी स्यात् म्भौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् भ-
गणमगणसगणगुरवो यत्र पादे सुः रुक्मवती सत्ता स्यादपरेषाम् चम्पकमालेत्य-
न्येषां मत्ता मभसगयुक्ता मगणभगणसगणगुरुभिर्युक्ता पंक्तिर्मत्ता ज्ञेया अत्र चतुर्भिः षड्भिश्च
यतिः नरजगैर्भवेन्मनोरमा नगणरगणजगणगुरुभिर्युक्ता पंक्तिः मनोरमा नाम १० त्रिष्टुप्
तौ ज्गौ गुरुणेयमुपस्थिता नगणजगणजगणगुरुभिर्युक्तं यत्र उपस्थिता नाम्ना स्यात् स्याद्
इन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः तगणतगणजगणगुरुभ्यां युक्ता त्रिष्टुप् इंद्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा ज-
तजास्ततो गौ जगणतगणजगणगुरुगुरुभिरुपेता त्रिष्टुप् उपेन्द्रवज्राख्या अनंतरोदीरितलक्ष्म-
भाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरंति जातिष्विदमेव ना-
म अनंतरोक्ते इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणवंतौ यस्याश्छंदसः संबंधिनः पादा भवंति ता उपजात-
यः स्युः अत्र पादा विनिर्दिष्टं वचनं लक्षणद्वययोगे न लक्षणयानेयं अत्र पादगुरु लक्षणद्वययु

२.३.
टी॰
३१

केवलेन्द्रवज्राभ्यां त्रिष्टुभः चतुर्दशोपजातिभेदाः स्युरित्यत्र बहुवचनेनाप्यर्थे तेन यथा तथा
पीन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्योगमात्रं भवतीति व्याप्नोति एवं च सति षट्पञ्चाशच्चतुर्दशोपजातिः स्याप
ना यथा यथा वरमाणप्रस्तारवशाद्विषमचतुर्दश शतप्रस्तारः एवं निष्पन्ने षोडशभेदा

ऽ।।।	।ऽऽऽ	ऽऽ।।	।।ऽऽ
।ऽ।।	ऽ।ऽऽ	ऽ।ऽऽ	।ऽ।ऽ
।।ऽ।	ऽऽ।ऽ	ऽ।।ऽ	
।।।ऽ	ऽऽऽ।		।ऽऽ।

द्यन्तयोः शुद्धेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभेदयोस्त्यागवशाद्द्वादशभेदाः मूलश्लो
केनैव भेदोदाहरणम् अन्यभेदोदाहरणानि काव्यादिषु विवेचनीया
नि तत्राद्यन्तभेदोदाहरणं यथा प्रायः शुभो सौभिन्नवाच्यता भोगत्वेन त्वेल
स्वप्नकृतादराः स्युः अत्रवाच्यकृदे मधुपोद्दिय जेगरीनोपजातिश्च मरणाभिलाषः
इत्यमन्या अप्युपजातयो विजातिवृत्तसमानान्तरासु इन्द्रवंशावंशस्थादिरूपास्वस्य मधुनाल क्षणं
यान्तानत्वेपलक्षणे कारेण ह्रस्वाद्दमेवोपजात्या अमेवनाम स्मरतीति किलेति पूर्वम् इन्द्रवंशाविश्ला
व चतुर्दशोपजातिभेदाः स्युः अन्यास्वपीति वक्तव्ये नान्यावानतान्मो शालिनीच्छन्दः पादयोरपि
मेकत्र उपजात्याख्या इत्याह वृत्तिकारः सा इयं भोगनगुरुमिश्र नजजलगैर्गदिता मधुरकी
सहोक्तिः अष्टभिः षड्भिश्च यतिरित्याह दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ भगणत्रयेण गुरुद्वयेन
च युक्तो च्छेदो दोधकाख्यम् भभभाद्गिति सप्तमाद्दकशेषगणभावान्मिथ्यत्वे दोधकानाम हि
भत्रयतो गणविनिपातः सा भ्रीयाद् शालिनी मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः मत्तगुरुद्वयैव क्र
ता शालिनी अष्टभिश्चतुर्भिः लोकैः सप्तभिश्च यतिरिति शेषः एवं सर्वत्र ज्ञेयम वातोर्मी
येयं गदिता म्भौ तगौ गः अत्रापि लोकैरित्यनुवर्तते मभतगौ ग भ्रमरविलासिता भनलगाः ३४

एकत्र पादे चरणद्वये वा पाद
त्रये वा अन्यतरः स्थितश्चेत् त
योरिन्द्रोपेन्द्रवज्रयोर्या उ
तुर्दशोपजातिभेदाः

पंचरसैः श्रीमंननगागैः स्यात् भतनगगुरुभिः पंचभिः षड्भिश्च यतौ श्रीनामस्मौ ह्लोगः स्यान्मुम
रविलसितम् चतुर्भिः सप्तभिश्चाश्वयतिर्विरामः एनरागविहृत्यथाङ्गतालेमौ इह ब्वृंदः श्यात्ते
स्पष्टार्थे स्यागतेनिरनसातगुरुश्रुगमम् रणामगातोभ्यः परं गुरुकहृयस्वागता ननसरगुरुरचि
ताहृता ननसगुरुचवचतर्भिः सप्तभिश्चयतिर्विरामः ननरलगुरुभिश्चभद्रिका नहृयगलगुरु
रुच श्रुपेनिकारजोरलोगः यचारजनगलगुरुरुच भिवंडितमिदंन्मोगौ गा याश्चेत् मौक्तिकमा॰
लायदिभतनाङ्गौ स्मृतम् पंचभिः षड्भिश्चयतिर्विरामः उपस्थितमिदंज्सौ ताङ्गकारौ जसतगा
गुरुभिश्चैकपुनरास्थितम उपचित्रमिदं ससमालगा विति कवित न स्पष्टार्थम ग्रन्थ संख्या
१०४८ ॥ अथ जगती वेदवस्त्रागादितनतवनभसैः स्मृतम् चतुर्भिरष्टभिश्चयतिर्विरामः
जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ननजराः स्यादिद्रवंशा तनजेरसैः ननजराः श्रवयाश्चभ्यो
वंशस्थेन्द्रवंशाभ्यां निर्मितान्तरायाम् देशा प्रजातिकाम्यः श्रागुरूः सदेवपचकनक
त्वलगुतिजवेननागोजितवेतगुचवैकैः श्राहसतांस्तनभसौ वभूतलेययावतुतत्यातसुविन
सोधनेत्यागुदाहरणानिकाव्यादौद्रष्टव्यानि अथैयवदशामभेदोस्ति इह तोटकमंबुधिसैः
कथितम् श्रम्बुधि सैश्चतुभिः सगणैः द्रुतविलंबितमाहनभौ भरौ मुनिशरविरतिर्नौ स्योप्रदे
यम् मुनिभिः सप्तभिः शरैः पंचभिश्चविरतिर्यतिः सोमवेदस्तव सगुगविवतिरितिपठंति वसि
स्वष्टाभिः शरौनिवतभिश्चयतिः यस्यान्तरलिलचणोमाभः कुंभश्रीर्णो सवविदितफलणाको
लोसवही सनतुतवविरानत्यागसंगाननयनगुटनिपेयायोवनश्रीः क्रमपदनभजस्यैः क॰

कु: २
पी:
१८

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा नयनया: अत्र षड्भि
र्लिनेयमाद प्रभृतिन वदूता भेवैमोगौ नद्दयरद्धं पंच नयमहितौ न्यौ समविरिता: अत्र षड्भिः षड्भिश्चतै र्यतिः प्र
षड्भिश्चतैर्यतिः रसैर्जसजसा जलौ घततगाति: वक्ष्यास्वरमाश्वेताकथ्येताा षड्भिः षड्भिश्चतैर्यतिः
जयायशयानेभेवयोश्वतेभिः वेश्वनभिगुताष्टविणीसमता पुनिर्भवेनभजरैः शिखरवदामोनमणि
मालाछिन्नागुरुकवकैः नयनयगणैगुना मणिमाला गुरुस्यत्कर संबकैः षड्भिः षड्भिश्छिन्ना यति
मनीनाथ्यैः धीरैवभाणिललिताननभौजरौ प्रमिताक्षरासजसमसैरुदिता ननभरसहिताभिहितो रुच
ला उज्ज्वलेति नाम्नाभिहितोका सहितेनतिपादे पजिता पंचैश्छिन्नाचे खण्डेवीसमाया पंचभिः सम
भिश्चयतिः प्रव्हंगो स्नातलयरमालोभोसोमसमसमायाणाः प्रहंगोश्चतेभिर्वसुभिश्चयतिः प्रवा
छाभिरितिपाठान्तरम् इयंकान्तापीडेतिपिंगलः इहनवमालिनीनजभेरोभ्यो इहनवमालिका
नजभयै: स्यादितिपाठान्तरम् स्वरशरविरतिर्ननौरौषभा सेवैः समभिः शरैः पंचभिश्चयति
यैत्र भवतिनत्वावसामालिनीजैरो नजजराः पंचभिः सप्तभिश्चयतिरस्माद्रु: अत्रहूननसे
त्वा ध: १६ ॥१४ नमाविरहमो ककयामजनोव प्रथ्यातिनगती इयंजनगती नवनारमयति
नौततैगाः समा नननन गुरुश्वसमभीरसैः षड्भिश्चविरतिःचाद्विकेनाया स्त्रग्नाणा छिद्दश्वयतिः
प्रहर्षिणीये त्रिभिर्दशभिश्चयतिर्यं स्यासा चक्रवैहे निरुत्कविराजभो जगौ चतुर्भिर्नवभि
श्चयतिः वैदेश वैश्च श्लोयमगागमननमभं मनयमगाः वैदैश्चतुर्भिः रंध्रैर्नवभिश्चयतिः म
नसाजगौभवतिमञ्जुभाषिणी सजसजगाः पंचभिरष्टभिश्चाश्चयतिः नवनेदितीमजसमसै
र्गरुगुहेः सजसाभवेदिहमसैगाकटजावलम् नजनागातिर्नजौ समभि क्षेगना ननततगुरवः ॥

ननतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः वत्सभिर्येर्मितिविरामः कविहिमेयप्यते श्रुयशक्करी लोन्सो
मावद्यग्रहविरतिरसेवाधा मतनसागरुणाग्रुरुद्वयंचग्रवैदिह्मियैः पैचभिः प्रहैर्नवभिश्चय
तिर्यत्र सासैवाथाप्पा ननरसलघुगैस्स्वैरपराजिताख्यैः सप्तभिः सप्तभिश्चयतिः ननभन
ललितिप्रहरणकलिता ननभनालघुरुवा ननभनलघुगैरितिपाठान्तरम् एवं केवाचयति
उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः तभजागुरुद्वयंच प्रस्यानामान्तरमाह सिंहोन्नतेयमु
दिता मुनिकाश्यपेन उद्धर्षिणी यमुदिता मुनिसैतवेन नागोनसैवगादिना मधुमाधवी
ति इन्द्रवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः भजसनागणाग्रुरुद्वयंच हिः सप्तकृत्वरलोलासोव्ययोगे
चरणेचेत् ससमभगाणागुरुद्वयंच हिः सप्तभितिवारद्वयं सप्तभिर्यतिः १८ प्रथानतिशक्करी
हिरनरहूयलघुरथाणीतिशशिकलाचतुर्दशलघुवः प्रथानं तरंगाइतिगुरुश्च शशिक
लानाम स्रगितिभवतिरसनवकयतिरियम् इयमेवशशिकलायदियदिवसुभिनेव
भिश्चयतिमनीनदासक्कामा वसमुनियतिरितिमणिगुणनिकरः मावाणायस्मा
साकामक्रीडासंज्ञाज्ञानव्या मगणपंचकयस्याः साकामक्रीडनाम ननमयययुतेयंमा
लिनी भोगिलोकैः नगणद्वयंततोमगणः ततोयगणद्वयंमालिनी भोगीत्यष्टाभिः लो
कैः सप्तभिर्यतिः भवतिनजौभजौरसहितौप्रभद्रकम् नजभजरगणाः सजननीयोरा
ररप्रारदशाकविरतिरेलासनननयागणाः पंचभिर्दशभिश्चयतिमनीपएलानाम स्रो
साययनौभवतौसप्ताहभिश्चंद्रलेखापवमयगणाणास्तनोयघोगणाससप्ताष्टाभिर्यतिः १ ५

वृ.र.
टी.
१६
16

यथाद्रिः १ अत्रिनेत्रैः स्वरगलगल ऋषभगजविलसितम् भगनरगणैर्नगणा गुरुश्च स्वरगत सप्त
कविरामान्तं न वक्ष्यति ऋषभगजविलसितं नाम छन्दः नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयु
क्तैः ४ गुरुः जरौ नतौ जगौ पञ्चचामरं वदेदित्यादीनि कथितम् एवं पञ्चचामरयुगलाव्यानि ये हि
तानि गुरुः १६ अथात्यष्टिः रसैः ६ रुद्रैः ११ छिन्नायमनसभलागः शिखरिणी ६ यमैः षड्भिः रुद्रैः
एकादशभिश्छिन्नायतिमती यमनसभलाः तगुरुका शिखरिणी नाम छन्दः जसौ जसयला वसुग्र
हयतिश्च पृथ्वी गुरुः जसजसयलघुगुरुयुता पृथ्वी नाम छन्दः वसुभिरष्टभिर्नवभिश्च विश्रामः
दिक्षु निवेशपञ्चपतितं भवनभनलगैः दिशो दश भनयः सभ नदिशो भनय यश्च यतिः स्यादल्पस्व
वेन समाहृता यस्मिन्निति छन्दो विशेषणम् दिक्षु नीति लघु विभक्तं तत्पदमिति नाम छन्दः
रस ६ युग ४ हयैः ७ न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा रसैः षड्भिर्युगैश्चतुर्भिर्हयैः सप्तभिश्च यतिम
ती मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् मभनततागणा गुरुद्वयं च चतुर्भिः षड्भिः सप्त
भिश्च यतिमती हय [illegible] दशभिः १० भजजला गुरुर्नर्कुटकम् नजभजजा गणा लघुगुरुद्व
युतिर्गुरु कार्णवैः कृतयति वदकोकिलकम् मुनयः सप्त गुह [illegible] कामस्य कानि शिखा सिद्ध
र्णवाश्चत्वारः तैः कृतायतिर्यत्र तन्नर्कुटकमेव कोकिलानामकं छन्दः मारुते वेयस्त्रिविधैर्मु
कः केशिपाशेन निनिमरः वदेति शिष्याप्रतिकृतिः १२ अथधृतिः स्यादूता नेसैः कुसुमितलतावेल्लि
ता म्तो नयौ यौ भूतैः पञ्चभिः ऋतुभिः षड्भिः ऋषिभिः सप्तभिर्यतिमती मतनयय गणा रुपेता कु
सुमितलतावेल्लिताख्या सा न्सौ नो भरौ सयनौ कविभाणके हरिणप्लुतम् यथानेकलकैः म १६

वतिश्च त्वभिर्यो मोनसततसाः नकोऽत्र दृश्यत्वक इति प्रकृतिभावः यदिह नयुगलं ततो वेदरेफैर्मं
हामालिकेत्यादीनि च्छन्दांसि कविनिबद्धानि पंचमकारककृतनामा ... एवं दिग्गजैः सप्तनवन २८ अथाति
धृतिः रसैर्वसुभिर्यो म्नौ स्रौ रगुरुश्च तु नामेव विस्फूर्जिता स्यात् यमनुसा रगणौ ह्येयं च गुरुश्च षड्भिः स
प्तभिश्च यतिः सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् मसजसततनागणाः गुरु
श्च सूर्यैर्द्वादशभिः अश्वैः सप्तभिर्यतिः अथ कृतिः नेयासप्ताश्वषड्भिर्म्रभ्नययुता म्भौ
गः सुवदना मरभनयभलगाः सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यतिः वीरजौ वलो भवेदिह दश
नलसाणौ नहलनाम त्रिवारान्वितैः द्विविवतर्पः स्वजितिरिव त्रिवारं रगणजगणौ
कलगुरू वेत्येनतत् गुरुलघुक्रमेण पञ्चदशाक्षरं नाम च्छन्दः रेरीति रेफलोपे क्लोपएवं सु
दीर्घो णत्वं इति दीर्घः ३० अथ प्रकृतिः यद्येयाना त्रयेण त्रिमुनि १ यतियुतानाम्ना पारकीर्तितं यं
म्रभनायगणौ त्रयव त्रिमुनीति त्रिवारं मुनिषु सप्तसु यतिमनी स्रग्धरा ख्या ३१ अथाकृ
तिः भ्रौ नरनानानवयश्च गुरुर्हि ९ गकैर्विरमं हि भद्रकमिदम् भरनरनरनागणा गुरुश्च दि
ग्भिर्दशभिरर्कैर्द्वादशभिर्विरामो विरतिर्यस्य तत् हि भद्रकमिदम् ३३ अथ विकृतिः यदिह न
जौ भजौ भजभलगाः स्तदाश्वललिते हरार्कैर्यतिमत् एवं नगणजगणौ नानावारद्वयं भगा
णजगणौ भलगा अश्वललितं नाम छन्दः हरै रेकादशभिरर्कैर्द्वादशभिर्यतिमत् म
ताक्रीडा म्तौ नौ नौ लौ गिति भवति वसुनशार ५ दश ९ यतियुते आद्यौ मगणद्वयं ततन
लगणाः नदन्तनगणावलद्वयं लघुगुरू च ३४ अथ संकृतिः भ्तनौ नौ नौ यतिरिह भतन

वृ. र.
टी.
१२
17

म्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी भूतैः पंचभिः मुनिभिः सप्तभिः इनैर्द्वादशभिर्यतिः मतनसभभनयाग
णाः २४ अथोत्कृतिः क्रौंचपदा भ्मौ स्मौ ननना नगाविषुपशरवसुनगमुनिविरतिरिह भवेत
इषुभिः पंचभिः शरैः पंचभिः वसुभिरष्टाभिर्मुनिभिः सप्तभिरवैर्विरतिर्यस्यां सा २५ अथाभिकृ
तिः वस्वीशाश्व ११ च्छेदोपेते समतननगनरसलगैर्भुजंगविजृम्भितम् पमफनगणत्रय
रसलगाः अष्टाकादशसप्तभिर्विरतैश्छेदेन यत्रोपेतम् मोनाः षड्जगागिति यदि नवरसरस
शरयति युतमपवाहाख्यम् मो मगणः षट् नगणाः सगणः गुरुद्वयं नवपंचभिः रूपेतेन नवभिः
षड्भिः षड्भिः पंचभिश्चान्ते यत्राविच्छेदेन युते अपवाहनामकं छंदः स्यौ तौ नौ रसौ ल्हौ य
दिव शाद्र्वसुमदनदहनैर्भिभुजंगैरितम् इति वृत्तरत्नाकरे समवृत्तप्रकरणम् ॥ अथो
क्थादीसनकृतानानि समवृत्तच्छेदास्याभिधायेदानीं समवृत्तरूपं दंडकानाह यदिह नयु
गलं ततः सप्त रेफाः तदा चंडवृष्टिप्रपातो भवेद्दंडकः यत्र नगणद्वयं ततः सप्त रगणाः स्युः
स्युः तदा चंडवृष्टिप्रपातो नाम दंडको भवेत् वृष्टिप्रसिद्धम् प्रत्येकमेवं दोहवर्णपादवृद्धयः सम
विशिष्टदंडकः अथान्यान्दंडकानाह प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजी
मूतलीलाकरोद्दामशंखादयः अथ ये यथापि प्रतिचरणविवृद्धरेफा वर्णेऽपि नामिष्टरेफो वर्णो
येषु दंडकेषु ते इति तु यथा चतुर्थपादेषु च नगणद्वयं प्रथमं सप्त रगणाः द्वितीये नव रगणाः तृ
तीये दश रगणाः अन्तये पादे एकादश रगणाः इत्येवं तु पादवृद्धिरित्यर्थः प्रतीयते तथापि अर्णा
र्णवादयः पादेव सप्तधा विधेयः यथा प्रतिदंडके चरणे एकादश रगणा वृद्ध्या अधिकाः इति । १८

विशद्वैविधेयः तथासति सर्वपादेष्वादितो नगणद्वयं विधाय रगणाष्टकमेव विधेयं सोऽर्णाख्यो
दण्डकः ततो नगणाभ्यां परेण रगणानवकेनार्णवः एवं दशभिर्व्यालः एकादशभिर्जीमूतः
द्वादशभिर्लीलाकरः त्रयोदशभिरुद्दामः चतुर्दशभिः शङ्खः पञ्चदशाद्यासु च दशादिरगणो
त्तरामसंध्यामवैकुण्ठसोत्कण्ठसंसारकासारविस्तारसन्तारनौहारकेदारसाधारसंस्थार
कामन्दगोविन्दमानन्दसंदोहानन्देत्यादिनामका दण्डकाः स्युः अत एव सकलपादेष्वेवलक्षण
पूर्वकेन श्लोकस्य दण्डकारगणानि समस्तानि तानि त्यानि अथ प्रचितकदण्डकमाह प्रचितकसमभिधो धी
धीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः नगणद्वयादुत्तरैर्यथायुज्यमानैः सप्तसंख्यैर्यगणैर्य
कैर्यावद्भिर्वादण्डको धीरबुद्धिभिः कविभिः प्रचितकसंज्ञः स्मृतः अत्रापि पूर्ववदेकैकगण
वृद्ध्या दण्डकाः कार्याः ते विद्युपलक्षणं तथा च सति शेषभिरपि मात्रिगणैः कविप्रयोगा
नुरोधाद्धारावली विनदवल्यादि दण्डका नामपि विशेषादित्याद्युदीर्णाः दण्डकप्रकरणमसंख्यम्
इति श्रीपण्डितनामणिदेवज्ञविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां समदण्डकसमवृत्ताख्यस्तृतीयोऽध्या
यः ३ अथैवं समवृत्तान्यभिधायेदानीं क्रमप्राप्तमर्धसमं समाप्याह। विषमे यदि सौ सलगा दले भौ
युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् विषमे दले प्रथमे तृतीये च पादे सौ सगणद्वयं ततः सगणो लघु
गुरवः प्रयोज्याः युजि समे द्वितीये चतुर्थे च पादे भौ भगणौ पुनर्भगणः ततो गुरुद्वयं चेत्तथा
तदोपचित्रं नाम प्रथमसमताद्वितीयार्धमप्येवमेवोदाहार्यम् एवमन्येष्वपि व्याख्येयम् भत्र
यमोजगतं गुरुकौ चेद्युजि च नजौ ज्यौ यदि द्रुतमध्या भगणत्रयं विषमचरणगतं ततो हे गुरुणी चेत्

वृ॰
टी॰
१८

18

वेदाः ॥ समे च पादे नगणजगणजगणयगणाः स्युः ॥ सा द्रुतमध्या नाम ॥ सयुगात्सगुरू विषमे चेद्भा
विह वेगवती युजि भाद्गौ ॥ विषमे पादे सगणत्रयं एको गुरुश्च समे च पादे भगणत्रयं गुरुद्वयं यत्र पादे
स्यात्तदिदं वृत्तं वेगवती नाम्नी ॥ ततजा गुरुः समे स्यान्मसजा गौ भद्रविराड् भवेदनोज्ञे ॥ विषमे पादे तग
णजगणौ रगणो गुरुश्चैकः ॥ अतोऽन्ने समे पादे मगणसगणजगणा गुरुद्वयं च यत्र दिस्यात्त
द्भद्रविराट् छन्दः ॥ अयुजे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगा गः ॥ विषमे चरणे सज
सगणाः एको गुरुश्च समे भरनगणा गुरुद्वयं च यदि स्यात्तदा केतुमती ॥ आख्यानिकी तौ ज
गुरू गौ जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥ विषमे पादे ततजगणाः समे जतजगणाः ॥ आख्यानि
की नाम ॥ जतौ जगौ गौ विषमे समे स्यात्तौ गौ यदाद्या विपरीतपूर्वा ॥ विषमे पादे जतजगणाः समे
ततजगणाः ॥ आख्यानिकी नाम्नी विपरीतपूर्वा विपरीतशब्दः पूर्वो यस्याः सा विपरीताख्या
निकी नाम ॥ अनयो रूपजात्यन्त भावे भिन्नसंज्ञा विशेषसंज्ञार्थमत्रोक्तिः ॥ सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्यु
ज्यनभौ भरकौ हरिणप्लुता ॥ विषमे पादे सगणत्रयं लघुगुरू च युजि समे पादे यदि नभभरा
नगणाः स्युः तदा हरिणप्लुताख्या ॥ अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥
नगणद्वयं रगणो लघुगुरू चेद्विषमे चरणे स्युः समे ननजलरगणाश्चेत् स्युः तदापरवक्त्राख्यं
छन्दः ॥ वैतालीयान्तर्गतत्वेऽप्यत्रैतस्य कार्यसंज्ञार्थमत्रोक्तिः ॥ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च न
जौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ अयुजि विषमे पादे नगणद्वयं रगणयगणौ च समे पादे नजजरगणा
गुरुश्च पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ इत्यर्धसमवृत्तानि ॥ प्रागुक्तानि छन्दांसि संज्ञार्थमिहोक्तानि ॥ इयमेवा १८

ये तु श्लोकमाहुः वक्त्रं यद् वक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः शुद्धविराडाभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं
तथा विपश्चितः पठिताः अपरवक्त्राख्यं वैतालीयमेव वदन्ति तथा केचित् पुष्पिताग्राभिधं छन्दः औ
पच्छन्दसिकमेव वदन्ति विषमे ससजा गुरू समे सभरा यश्च वसन्तमालिका सा स्यादयुग्मके च
नौ च यौ समे वे जौ रौ जगौ गुरुश्च यवमतीयम् विषमे पादे रजरयगणाः समे जरजरगणा
श्च स्मृताः तदा यवमत्यग्रमती यवमतीनाम्नी कथ्यः सोमचन्द्रविवरणेन स्यादयुग्मके चेन्नौ र
यौ समे नजौ जरौ गुरुः इति विहितम् तथा हि वालगो विषमे यदा सजसा गुरुरिति समे भरनगाद्गौ
त्यर्धसमानि कानिचित् प्रोक्तानि शास्त्रे प्रयोगे न भवन्ति ॥ इति चिन्तामणिदैवज्ञविरचितायां सुधाख्या
यां वृत्तरत्नाकरटीकायां अर्धसमवृत्तप्रकरणम् भट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे चतुर्थो
ऽध्यायः अथ ग्रन्थेऽर्धसमवृत्तान्यभिधायेदानीं क्रमायातानि विषमवृत्तान्याह स्फुटपा
दोद्भवं पदसमकवालये क्रमान्तह्रे समन्तेयस्य विविधैः पादैः संपन्नसौन्दर्यं तदभ
हितममलधीभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तं यस्य वृत्तस्य मुख्यपादः प्रथमचरणो ष्टभिर्वर्णैः वर्त्तते
चेदितः स्यात् परे हितीयाद्याः पादा मकारालये समुद्देशतश्चतुर्भिर्वर्णैः क्रमान्तह्रे वर्धिता भ
सन्तनेनैव तच्चणस्य ताहृतममलधीभिः पिङ्गलादिभिराचार्यैः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तं कथितम्
परेष्वचरणेषु क्रमेणैतत् क्रमेणावावनार्थं वर्णानिबन्धोन्यायिकानियमितिति पदचतुरूर्ध्वं त
दभिधानामयस्योस्यत्वं तायम्यनामः अत्र प्रथमपादोऽष्टाक्षरः द्वितीयो द्वादशाक्षरः तृती
यो षोडशाक्षरः चतुर्थो विंशत्यक्षरः इति निष्कृष्टोऽर्थः कीदृशेन तत् विविधैर्विलक्षणैः पादैः सम्पन्नम्

वृ॰ टी॰ १९ नेमौ द्वंद्वं यस्मान्न दृशे । अत्र वर्णविविक्तिवरनागणनियमो लघुगुरुनियमो वा नास्तीति सू-
चितम् । अत्र श्लोकस्य चतुर्ष्वपि चरणानां समत्वे केवलं विंशतिभेदा भवन्ति । यदाह भा-
स्करः स्थानानि मे कोटिर्वर्णा कव्यानः शीर्ष्याविभेदा नियतेः स्युरेकैरिति । यथा श्लोके च-
रणानां प्रथमो नामकस्य त्रिपादानां चतुर्थं समानाम समकत्वे केवलं सामान्यात् विंशतिर्भेदा भवन्ति प-
भवन्ति । अत्रास्य प्रस्तारस्य संख्यानं शाकेः प्रस्तारः । मयापि प्रस्तारं वितानं गणश्च कः स्यात् पनाद्वयम्
प्रत्येकमेवोदाहरणपादेष्वन्यायेन पठितं स्वयं तद्विंशतिभेदाभिन्नं भवति ॥ अथ तत्र ह-

प्र	८	८	८	८	८	८	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१६	१६	१६	१६	१६	१६	२०	२०	२०	२०	२०	२०
द्वि	१२	१६	२०	१२	१६	२०	८	१६	२०	८	१६	२०	१२	८	२०	१२	८	२०	१२	१६	८	१२	१६	८
तृ	१६	१२	१६	२०	२०	१२	१६	८	१६	२०	२०	८	८	१२	८	२०	२०	१२	१६	१२	१६	८	८	१२
च	२०	२०	१२	१६	१२	१६	२०	२०	८	१६	८	१६	८	१२	८	२०	२०	१२	८	८	१२	१६	१२	१६

त्येव प्रतिपदान्ते गुरुद्वयनियमेन स-
ताननमाह । प्रथमस्य द्वितीयेने विर-
चित विषमचरणे भाविगुरुकगुरु-
लनियमे द्वकलिन स्याना लघु वि-
चित पदविनति यतिरिति भवति पीडः । विवचितानि विषमसमसंख्याकानि चरणानि समन्ती-
नेवं रूपप्रथमश्रुतिदिनेह नेणोकेश्च दिपदवर्तेरा धीमिपेतू गुरुकं श्रुतं लगुरुद्वयनियमेन चरण-
ान्तेय स्याद्गुरुकमिति सार्थकपदन्यायः । एतादृशे सति अजाद्य पसमेतेण सहितः पीडत्रापी-
डः आपीडसंज्ञकछन्दोभेदो भवति । कीदृशः । यत्र गुरुद्वयावधि यावत्सर्वे लघुभिर्वा तैर्विविवि-
नयापदानां विचित्रा विस्तारेण यतियंत्रास्मिन् । अनेन नञ्च नियतं कार्त्याणी यतिः कार्येति सा वि-
तम प्रथमश्रुदिनिहन तीनि वरना प्राथ्य हरे कैन गुरुद्वयेनियतेकार्येन नन गोष्ठभेदो विस्मृताविन १९

19

आपीड इति संज्ञया व्यक्तं दक्षयं वेश्यादाजासहितः पीड इत्याक्तिरचना आपीडेपि पूर्वोक्तवीप्स
वन्नविंशतिभेदाः संभवंति मूलस्यपथ्यरूपं प्रथममभेदस्येवोदाहरणं नत्वापीडस्येति तिकम
पदचतुरोर्ध्वस्यादिसममसमत्रयोदशोक्तानविंशतिमेदोदाहरणानि यथायथमेवमेतन्मात्रेस्मिन्नेवे
णोभयंविवहभागाहिनीम् पदचतुरोर्ध्वकण्ठमिवपथिकयास्पसि विमलनिकनामिवेस्फुल्लकि
किलनानागंधमिश्रत जनयतिमदनोत्प्रीतिहृदयेकामिनांचूतमंजरी मिलद्दलेवेषुपरिवि
नेकुसमाकोकिलमलयपवानपरितनितनतसुशाखेरक्षितानाविरहविधुरहनेकानाकपालाव
दातेनपरिणतदरपीनपाण्डुकाविलवलीफलेनिदाघे नयतिहिमशीतलेपीडवेसाडतन्मारहर
हरदम् यदिवांप्रस्मिकर्णिरसायनेमनतनमस्तथातामिथंदिहृविपरमानंदसमम् आतः
भूणुयमाणीयद्वाणीमसत्नमयीनेकाव्यगणभूषणम् इत्यपीडभेदोदाहरणमन्यत्रा
न्वेष्याणि अथापीडस्यैवसमासमभेदनामानमाह प्रथममितिवचरणमनुष्टु
श्रयतिमपादिलत्मइतरदितरजनितमपियादिचतुर्थचरणयुगलकमविकृतपरमितिकु
लिकासाप्रथमसादितेनत्यचरणः सान्तेनरहितीयचरणमनुष्ठलक्षमपादितकालेश्रयति
इतरतद्वितीयतृतीयस्थानद्वहितप्रथमचरणमनुष्टममपिलत्मयदिश्रयति ततोपरंतृतीयच
तुर्थंरूपंचरणयुगलकमविकृतंयथावस्थितमेवचेततदामआपीडएवमाकलिकास्यात
दादशाष्टषोडशविंशत्यक्षरकपादेक्रमेणवाटितेनथ्यः यद्यापीडस्यप्रथमाद्वितीयस्था
पादयोःपरस्परंविपर्ययोभवति अपरवक्त्रस्ययथावस्थितंततदाकलिकेतिनामसमा

वृ॰र॰ मार्थः उदाहरणं स्वयमेव ऊह्यं इयं मञ्जरीति केचित् ॥ अथापीडस्यैवाष्टमभेदं संज्ञान्तरार्थमाह द्वि
टी॰ रष्टुतमकले चरणेनाशुरवेच चरणारचितमुद्भवति ततीयः चरणामिद द्विलक्षप्रकृतमपरम
२॰ खिलमिदमुद्भवति लवलीसा तृतीयचरणमादि द्विचरणानलक्षमनुभवति अपरपादच
र्थयप्रकृतमखिलं लक्ष्मापीडस्यैव यणे लवणे अयति चेत्तदा सा लवलीनाम्नी प्रथमः पादो ।
20 द्वादशाक्षरो द्वितीयः षोडशाक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरस्तदा लवलीसंज्ञको भव
तीमर्थः उदाहरणं स्वयमेव ऊह्यं अथैकादशमापीडभेदं संज्ञान्तरार्थमाह प्रथममधिवसति य
दि तृतीयं चरमचरणपदमवसितिगुरुकमसम निखिलमपरमुपरितनसममिह लघितन
पदान्तदिदमसमन्तधारा प्रथमं तृतीयं चरणं चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानमधिवसति ।
शोभाति अपरं निखिलं प्रथमादिचरणत्रयमापीडप्रथमचरणोपरिगतं द्वितीयादि
लंचेत्स्यात् तदिदं छन्दोऽमृतधारानाम द्वादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरकपादैः क्रमेण ।
घटितेत्यर्थः कीदृगिदमवसितावसाने पदान्ते गुरुकं गुरुमेकं यस्य तत् कीदृशीश्च
मृतधारा ललितपदयुक्ता अनेन विशेषणद्वयेन वृत्तस्य वर्णमेवाकारि उदाहरणं स्व
यमेव इति रत्नाकरटीकायां पदचतुरूर्ध्वप्रकरणम् अथ काव्यादिप्रसिद्धानि विष
मवृत्तानि लक्षणाह सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकाण्यथोद्गता त्र्यङ्घ्रिगतभनज
लाः गयुताः सजसाजगौ चरणमेकतः पठेत् उद्गतपद्यस्य चरणा इति पदे इहानीयक
हत्वाम आदिमे प्रथमचरणे सजसगणाज्जगणभौ गुरुः सलघुकौ सगणलघू निवेशो २॰

प्रथमानंतरं द्वितीये चरणे नगणसगणजगणगुरवः प्रयोज्याः ततस्तृतीये चैव चरणे गणा
निवेशयितव्यानि भगणनगणजगणलघुगुरवः तेषु रुचिराः कार्याः पादिशेषात्त्वचतुर्थे चरणे
सगणजगणजगणगुरवो निवेश्याः एतादृशलक्षणयुतं छंदउद्गतानामेवरचनामित्येक
वचननिर्देशपकथात्सर्वपादानां तृतीयेष्वितरसिः तथा मतिप्रथमे चरणे द्वितीये चरणे
न तु हि केन पठेन न तु पादेन यत्नाद्विलक्षणयाद्विलक्षणः उदाहरणं स्वयमेव चरणत्रयमजा
निलक्ष्याद्युक्तलक्षणमुद्गतानाम् नौभसौ भवति सौरभकं चरणे यदीह भवतस्तृतीयके
तृतीयके चरणे नौ नगणनगणौ भगणगुरू च यदि भवतः स्यात् तदा परिशिष्टचरणत्रये प्रथम
तृतीयचतुर्थरूपे उद्गतागणैः सकलैर्लक्षणं भजति तदा तच्छन्दः सौरभकं नाम भवति
उदाहरणं स्वयं नवगुणसकारगुणालिचितभजतीति चरणान्तृतीयकम् नदुदितमुक्तमतिमि
लितं यदि शेषमस्य वल्लभपूर्ववल्लभकम् तृतीये ननसगणात्भवति शेषतृतीयादय
चरणत्रयमेवोद्गतावच्चेत्स्यात् तदा तच्छन्दोमतिभिर्ललितमुक्तम् उदाहरणम् स्वयं
द्रष्टव्यं स्वार्थिकः वृत्तरत्नाकरटीकायामुद्गताप्रकरणम् अथाप्रसिद्धानि वृत्तानि गणाद्
स्मृताङ्गो गौ प्रथमोऽह्निरेकतः पृथ्वाद्यन्वितयं सनजरगा ललितेन नौ मः त्रिपरिकलितं ज्यो
प्रत्यापरमिदमुदितमपास्यमनैवम् सगणसगणजगणभगणगुरुगुरुसमानप्रथमोऽह्निः का
र्यः स चैकतरपक्षः पृथ्वीकारनीयः ततश्चतावद्द्वितीयेनेकोक्तमेतत्यथः प्रथमोऽन्ततसिः ग्रन्थ
चरणत्रयं प्रोक्तानेन सगणजगणनगणभगणगुरुभिर्द्वितीयः पादः ततो नगणनगणसगणो

वृ॰र॰
टी॰
२१
21

स्तृतीयःपादः नगणात्रयजगणाद्यगणाश्चचतुर्थःपादः एवंछंद उपस्थितपदछंदे प्रचुपितमुपस्थि
प्रचुपितनामभवेत् अपरस्त्वथमार्द्धिकेवलःपठनीयः अन्यच्चरणत्रयपृथक्प्रथमार्द्धि
तेनैकीकृत्यपठनीयेनतत्रप्रतिचरणंविरामःकार्यइत्यर्थः उदाहरणंस्वयमेव नोपादेयत्वान्नोय
केऽस्मिन्नेनमस्तको प्रथमार्द्धिकृतपदीहिवर्धमानम् त्रितयमपरमपिएवंसमदृशामिहभवति
यततमतिभिरितिगादितेलक्षहृतम् तृतीयकेपादेनगणान्नगणात्सगणान्नगणान्नगणात्सगणा
वेत्स्युः अपरपादत्रितयमपिएवंसमदृशामुपस्थितप्रचुपितकल्पमेवभवतितदिहविरहतन्तुद्धि
मिलज्जसद्देवर्धमानेनामहन्तअदितेकीदृक्प्रथमार्द्धोहन्ताद्यन्तिविरामोयस्मिन्नत्रापिथा
गुरूपवाशाद्योऽतइत्यर्थः अस्मिन्नेवतृतीयकेयदानजनास्युः प्रथमेचविरतिरार्धमेतुर्वेति म
वक्त्रइवविरामःस्थितेत्रयतयमपरमपियदिएवंसमंस्यात् अस्मिन्नेववर्धमानेउपस्थि
तप्रचुपितेवाछंदसितृतीयपादेतगणाजगणारगणायदिस्युः अपरेचरणत्रयंएव
ममुपस्थितप्रचुपितवत्स्यात्क्वचिद्विरामस्तदेशुद्धःस्थितेएवंवर्तमानेयस्यनारदृशामार्धम
शुद्धविराडार्षभमितिब्रुवेतिहृद्धः प्रथमेचपादेप्राग्वदेवविरतिःस्यात् अत्रापिमद्दृश्याःसे
तायावच्छसप्रवेशाद्युक्तिरचैनेवमकारीति वृत्तरत्नाकरटीकायांसुधाख्यायामुपस्थितप्र
चुपितप्रकरणम् अत्रग्रंथेउक्तानिछंदांसिसमान्यसमत्वात्संग्रहाणि विषमाक्षरपादैर्वा
पादैर्समसंदृशायभवन्ति यच्छंदोनोक्तमत्रगाथेतितत्सर्वंसूरिभिःप्रोक्तम् पञ्चचरणोपु २१
तलक्षणसनियमसामान्याभावादतरसामान्याभावाच्चविषमाणांसंख्यासाम्याद्वितानित्रा ।

नगणेयेषु नाद्दृशाः पादा यस्य तत्तथा सा गाथेत्युच्यते अत्र नाटकस्य फक्किकोदाहरणम्
अथवा पादे सममसंख्ये यः पादैः कृतानान्नैः सतः संख्याकं पादैस्त्वल्पत्रिपंचषडादिपादमि
तियावत् तदपि गाथाख्यम् तेन षट्पदी सप्तपदी अष्टपदीप्रभृतीनां गाथानां संग्रहः अत्रोष्ठ
सीयसद्ग्रहणमाह दशधर्ममिति दशधर्ममशहसाहित्यलक्षणयां महाभारतस्य षट्पदी
गाथोच्यते तद्यथा दशधर्मं न जानाति धृतराष्ट्र निबोधतान् मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बु
भुक्षितः त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश इति इयं च षट्पदी गाथा एवमष्टपद्यादयो ग
म्याः गीतगोविन्दप्रभृतिग्रन्थेषु सन्ति ननु विषमान्तरपादेन पदचतुरन्ध्रादीनामप्यस्तीति गा
थात्वं तत्रापि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह यदिति अत्र छन्दरत्नाकरे यच्छन्दो विशिष्य नोक्तं तत्सर्वं सूरि
भिर्गाथेति शब्देनोक्तम् इति यथा श्रुतार्थः तेन पदचतुरूर्ध्वादीनां गाथात्वं नास्ति अत्रोदाहरण
मयमेव श्लोकः अष्टादशसप्तैकादशान्तरपादवान् कोपि न यच्छन्दोनोक्तं मया त्वस्याहमिति
विपर्यार्थान्तरख्यापकत्वात् समानान्तरपादानां सम्प्रगणलघुगुरुनेतृत्वानां समवृत्तानां ग्र
थकारके दानान्तक्तानां कुट्मलदन्तीप्रभृतिच्छन्दसां गाथात्वं सिध्यति यथा विष्णुभिमतेन।
गणुकृभिः कुट्मलदन्तीनामनन्तानां तत्तद्विन्यासादीनि छन्दांसि कैरभिहिता
नि तेषामपि गाथात्वं सिध्यतीत्यत एवाशङ्कां गाथेति संक्षेपाकारेण हि चितं पि वालेन स्य
श्रेद्ध्याह इति वृत्तरत्नाकरे विषमवृत्तवर्णनाम्नाध्यायः पञ्चमः ५ अथेदानीं सर्वाणि छन्
दांस्यभिधायेदानीं कविप्रयोगे उपयुज्यमानानामन्येषामपि वस्त्वादिच्छन्दसां संज्ञा वा पपन्न येषट्

छं॰
टी॰
२२
22

प्रत्ययानुद्दिशति प्रस्तार इति प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया संख्यानमध्वयोग
श्चेत्येते प्रत्ययाः स्मृताः प्रस्तारादयो योगान्ताः षट् शास्त्राः सन्ति तैर्गुर्वाकृतं छन्दः प्रतीयते ज्ञा
यते संख्यादिकमेभिरिति प्रत्ययाः संभावितेषु हि तेषु विस्तारमापन्नपर्यायप्रस्तारयापायकज्ञा
ज्ञा अत्र च प्रस्तारमाणानां नष्टोद्दिष्टादीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वादादौ इह शास्त्रमाद्य प्रस्तारज्ञानोपाय
नावगम्यापायमाह पादे इति यावदन्तस्य पादस्य प्रस्तारः कर्तुमिष्टस्तावत्तत्र संख्या
मितानां गुरूणां प्रथमं लेख्यः अयं प्रथमो भेदः तत आद्यात्प्रथमाद्गुरोरधो लघुं न्यस्य उपर्यन्
शेषं यथोपरि तथैव यावत्सकलपंक्तिपादवर्णसंख्यापूरणं विधिर्द्वितीयादिकं गुरुः ल
घुर्वा न्यसेत् अयं द्वितीयो भेदः ततस्तृतीयभेदार्थं भूयः पुनरमुं पूर्वोक्तं विधिं कुर्यात् यथा
पूर्वलिखितस्य प्रथमगुरोरधो लघुं शेषं चोपरिवत्तस्याप्रपर्यन्तं स्थितेषु ऊने स्थाने गु
रूनेव पूरयेद्दद्यात् लिखेत् ऊनेनाक्षरेण तत्र पादो वहति तावत्प्रतिगुरूणामेव न्या
सः कार्यः यावत्सर्वलघुः पूर्ववत्तृतीयो भेदस्तावत्कार्यः एवं चतुर्थादिभेदेष्वपि गणनीयं पूर्वं तद्वदेव यो क्रियमा
णाऽपि तावत्पर्यन्तं सर्वे लघवो भवन्ति यावदसौ सर्वलघुरिति सर्वभेदानामवसानमप्ययन्तं अर्थविधिः
स्यात् सोऽमवेद्धिविवरणात् यथा नष्टापक्रमः यत्र पादे यावन्तो वर्णास्तावन्तो गुरवः प्रथमेण
देस्यापाद्यापादेः सर्वगुरुत्वादिति वचनात् यथा समवृत्ते सर्वपादे गुरुत्रयं ऽऽऽ ततस्त्रा
द्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः इति अस्य पादस्य प्रथमो गुरुः तस्याधो लघुं न्यस्य ततो यथोपरि तथै
वाऽऽशेषमिति यथोपरि तत्र लघोः पश्चात् उपरिलघुः स्थाप्यः ... प्रथमं दद्याद्गुरून् इति २२

लघोः एवं मूले स्यात्तेन तृतीये क्रियते ऽऽ ऽऽ एवं मूले स्यात्तेन च ऽ गुरुर्वो द्वितीयं तेनेति यावत् पश्चाद्यावद्
वचनं यथा ऽऽऽ एवं सर्वे लघुपादो यावद् द्वयविधिः करणीयः यावत्सर्वलघुर्भवेदिति वच
नात् ऽऽ स्थापना यथा ।ऽऽ अनया रीत्या सर्वेषां समवृत्तानां प्रस्तारो ज्ञेयः अर्धसमानामर्ध
समपादस्य ।ऽ कल्पना कार्या शेषं पूर्ववत् यदाहुः अर्धसमस्य प्रस्तारेऽत्राधिसमप्रस्तारः का
र्य इति यथा ।ऽ। अर्धसमस्य पादद्वयस्य पादकल्पनया सर्वगुरोः $\frac{ऽऽऽऽ}{।।।।}$ ततः पूर्व
वदाद्यगुरोरधो लघुः ततो यथोपरि लिपयेत् गुरुकद्वयं स्याच्च भूयः क्रमादिति द्वितीयपा
दाद्यगुरोरधो लघुः परतस्तु यथोपरीति गुरुद्वयं ततश्च नेदमादिति लघोः एवं मूले स्यात्तेन
कृतं स्यात् ।।ऽऽ अनया रीत्या सर्वलघुपादं यावत् षोडश भेदाः यथा एषामेव समभेदा ।
कादश षोडश्याः समवृत्तभेदं त्वत्प्रस्तारार्थं समस्य भेदकारि वा ज्ञेतीयाः यदाहुः
प्रस्तारभेदकारी विकल्पः प्रस्तारक्रमायोगानापि विज्ञेनीय इति संख्यायानगणपतेन ततः
शेषाद्वादशाक्षरार्धसमभेदाः विषमाणां प्रस्तारे छेदः पादकल्पना कार्या ऽऽकं च विष
मप्रस्तारेऽत्र पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्य इति शेषं पूर्ववत् यथा चतुष्पाद विषमस्य पा
दकल्पनया सर्वगुरोः ऽऽऽऽऽऽऽऽ पूर्ववदाद्यगुरोरधो लघुः स्थाप्यः ततो यथोपरि तिष्ठत्
समकं स्थाप्यः ऽऽऽऽऽ भूयः क्रमादिति द्वितीयपादाद्यगुरोरधो लघुः परतो यथोपरि
इति तुल्यकं ततश्च नेदमादित्यादौ तुल्यः स्थाप्यः ।ऽ।ऽऽऽऽ अनया रीत्या सर्वलघुपादं
यावत्सर्वाशाद्दयिकं प्रान्तं भेदाः तेषामन्ये यास्तु सर्वेऽत्र समार्धसमवृत्तं च तत्र प्रस्तारस्य

स्तारे भकारेणान्तस्थ मो द्वितीयास्ममदृशान्त्याद्येया वर्जनीयः । नेवं समुदिताः षोडशश्लो
वृ. र. मीषामध्यगत्वषष्टिकादृशसममेदाः । अर्धसमविषमवृत्तस्य भेदाः इत्यंच सर्वेषा
टी. समार्धसमविषमवृत्तस्यावस्तारोत्तेयः । अथाद्यस्मुपसंहरनाह । प्रस्तारयामिति इति
२३ ललितावृत्तया । अर्धवविषिवृत्तयोविवाचितिवेदिभिः वृत्तं शाखेतु प्रस्तारइतिलः ।
23 स्त्रास समाख्यातः प्रसिद्धः प्रस्तार्यतेपदार्थो लिलिताशिष्याय प्रदर्श्यते इति प्रस्तारः प्र
स्तार्यतेनेन वृत्तं इति प्रस्तारोवा योगरूढ्या शब्दोयं वृत्तानां विस्तरतो विन्यासः प्रस्ता
रः । आवश्यकतवंच मस्त्राणामिति कमेणा वक्तनष्टोकाया यथा ॥ऽ। उद्दिष्टकाया यथा ॥ऽ
मध्यायां यथा ऽऽऽम एवं पादादीनांषड्विंशत्यन्तानां प्रस्ताराः संज्ञेयाः । अत्रपथ्य
मधायः । प्रस्ता ।ऽऽय राद्वितीयस्य प्रस्तारात्द्वितीयगणाइति गाणा निर्दिष्टाः । पादप्रस्तार
रवि+ स्यमध्ये तेपदान्ते ऽ।ऽर तान्मगणादिरुपवर्णनोवधार्यः । अर्धसमविषमवृत्तानां प्रस्तार ।
स्तानादिकेषु ।।ऽस नरात्तानव्याम । अथनष्टमहभयाद्योव्याने अथवृत्तनष्टप्रस्तारायनु ।
द्दायमितिज्ञाने ऽऽ।त पयोगिन नष्टमाह । नष्टस्येति यस्य व्यांकस्य प्रस्तारस्य रूपं न वि
दितेनस्यार्धं । ।ऽ।ज ऽ।।भ ।।।न दृष्टेन रूपं नष्टं तत्र समीकृत्यतस्यैव नष्टस्य प्रस्तारस्य यत्संख्याकोऽक
योभवेत् तस्मिन्नेके समेसत्यर्धे र्धकृते सति लोलघुः पुनस्तस्मिन्नेके समे सत्यर्धेर्धकृते ।
पुनर्लोलघुर्लेख्यः । अथास्मिन्प्रस्तारे नष्टांके विषमसत्यर्धकरणासंभवादेकमेकमपि
कमादायपोजयित्वायोंकोजातः तस्यार्धे र्धकृतेसति गुरुर्भवेत् पुनरपितस्मिन्नेकेवि २३

षमेसमंकपेकमधिकंयोज्यविकाउनस्तस्यार्थेविहितेवागुरुर्भवेत् एवंविवक्षितनष्टहृता
न्तरसंख्यापरणंयावद्भवति तावदसकृद्विधिःकार्यः उभयत्रापर्यायेऽर्थे इतिवीप्सोक्तेः पुनःपु
नःकरणंसूचितं यथायमनन्तरप्रस्तारेषष्ठहृते कीदृशमितिप्रश्नेकृते ६ तस्यार्धेसमत्वेनाशु
ते ३ इत्यायातमलघुनातेइदानीमप्य ३ विषमत्वादर्धकरणासंभवात् दैकमेकमंयो
ज्यजातं ४ तस्यार्धेकृते २ ततोद्वितीयमतंगुरुजातं पुनरप्यस्य २ अर्धेनसंभवात्पुनरू
तीयंलघुजातंइयेंव।।३।। नष्टप्रस्तारवाकृतिरभूत् पृथ्वीविषमाकदाहरणार्थंवनवरस्य
स्तारेत्रयोदशेहृतेकीदृशमितिप्रश्ने विषमत्वात्मेकमर्धंवकृत्वा ७ गुरुर्भवेत् पुनरस्याविषम
त्वात्मेकमर्धंवकृत्वा ४ गुरुरभूत् तस्यार्धेसमत्वेनजातं २ ततोलघुरभूत् पुनरप्यस्य समत्वे
ऽर्धे १ मध्यादिनिलघुरेवाभूत् प्रस्तारवाकृतिरियं ऽऽ।। एवंपंचादिषुसुप्रतिष्ठादिकेष्वपुन
ष्टप्रस्तारोदाहरणानिनद्विद्विद्येयानिसामानेदविहृतिर्यथाप्रत्यायक्रमः यदाकिंचि
हृतेपंचमेवायदा नष्टेतदानष्टस्य समत्वेयोज्यकोभवेत् तस्यार्धेदलेकृतेलघुर्लभ्यते पुनर
र्धेर्धेलघ्वेवलभ्यते पृथ्व्येविषमाकःस्यात्तदैकंनिक्षिप्यदलेकृतेगुरुर्भवेदिति यातना
मनेकार्धेनालभ्यते पुनस्तत्रैतिनष्टमानीयतेयथैवग्रन्थेदृष्टं दशिपंचमहृतेनष्टपंच
मविषमत्वादेकंनिक्षिप्यजाताः षट्ततदर्धेगुरुः पुनस्त्रयाणांवैषम्यादेकमादायचत्वा
रः तदर्धेगुरुः तयोरर्धेसमकरणेलघुरितिद्वौवर्णौप्रकलः ईदृशःपंचमः ऽऽ।। इतिनष्टविधि
रेयः प्रस्तारस्थायनोपयोगिप्रदिष्टमाह उद्दिष्टमिति प्रथमयोद्दिष्टप्रस्तारः उद्दि

वृ.र.
टी.
२५

24

द्विगुणानाद्यादुपर्यंकान्समालिखेत् लघुस्था ये तु तत्रांकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्॥ SSSS
किंपदसंख्योऽयमिति प्रश्ने तत्र पद्यगुरुलघुरूपाणामंके लिखेत् यथा द्वितीयस्थाने लोपे पञ्च ISSS
मी आद्यादिस्थानाद्यादिद्वयस्य कार्या आद्यानन्त्यस्य माला गुरुरूपाणामंकरूपाणामवस्था उपरिस्थस्य SISS
रलघुरूपपरिसंख्यायादेकाकादारस्यात् द्विगुणानंकान् अधोऽधः समालिखेत् यस्यापरे यत्। IISS
तस्यां लिखेत् एवं कृते सति लघुरूपोपरिस्थाना ये अंकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्यो जातः स SSIS
नः सैकैः एकादशकैः कृतैर्द्विगुणद्विगुणसारांकसंख्यो भवेत् उद्दिष्टपदेन संख्योऽनेन ISIS
गणनेयत्नद्द्विगुणितमिति शब्दार्थः उपरिस्थपलतगणे तदोषलब्धे नापि तस्य भावात् SIIS
यथास्यात्र प्रस्तारे आदितः कतिथोऽयमिति प्रश्ने न्यासः १२४८ अत्र लघुस्थानस्थौ IIIS
यो द्विचतुरोरंकयोरेकार्थयोर्मेलने षट्सु रेकसहिता सप्त जाता इत्ययं सप्तमो भेदो SSSI
जातः तथा दशमः प्रस्तारे अयं गुरुलघुः प्रस्तारः कतिथ इति प्रश्ने न्यासः १२४८ अ ISSI
त्र लघुस्थानस्थयोरेकाष्टाकयोर्मेलने नवसु एकस्मादशानुवर्त्तिनि दशमो भेदो ज्ञा SISI
न इत्येवं सर्वत्रयथायथमुदाहरणानि IISI
अथ सर्वेषां प्रस्ताराणां नोपलब्धेश्च SSII
हो विस्तारयकामहिमा कविगुरुत्वम् ISII
एकलघुद्विलघुत्रिलघुप्रभृतिप्रस्तार SIII
लगक्रियासंख्यप्रस्तारस्यापनयाभ्यामाह। वर्णानिति उक्तादिछन्दःपादसमानवर्णा IIII

SSSSSSSS	SSISSS IS	SSSISSSI
ISSS ISSS	ISISISIS	I SS IISSI
SISSS ISS	SIISSIIS	SISISISI
IISSII SS	IIISIIIS	IIS IIISI
SSIISS II	ISIIIS II	SISSS III
		SSSSSSSS

वीगुरु सर्वलघुपतोऽत्र भे
नीप्रस्तारे भेदज्ञानार्थं त
भेदज्ञानार्थं एकत्वादि

न्यायेनो ह्येव वर्णो न्यावनः सैकानेके न संहिता न विधाय गे तत्र पर्यन्तः उपरि परस्य भावे ऽत्र
पर्यन्तं गुणवत् च न द्वाभ्यां गणादिभ्यः कर्मणीतौ च लिप्तं गणवाचिनाङ्को विश्याद् आदिहाद्भिः न स्थान सिः
उर्ध्वाधरी भावेन व्यवस्थितानेकानेकानेकं कस्य रूपान्स्यात्प्रदर्शितमेघः ननु अङ्कस्य रूप.
नेकानवो भागान्तरस्थ एकाद्विकमत एकद्विस्यादिक्रमेणाङ्कपरिलिखित मलयेत्
प्रथमेन दक्षिणमार्गेण मेखलाप्लवन एकोऽङ्क लिखेत् बाव स्थापयेत् यथा तत्स्थाने शून्यतापन्ने
द्वितीयादिमेलनादुन्नाभावापत्तेः प्रथमलन मेषेकोङ्कलेखेत् बावस्थापयेत् यथा तत्स्थाने शु
न्यतापत्ते द्वितीयादिमेलनादुन्नाभावापत्तेः प्रथमलनमेकेकं स्थापयेत् काके मेलयितव्योऽङ्क
रूपांत ननु लक्षमेकं तत्तीयाके मेलयितव्योऽङ्कः रूपादिमेव मूलतो नेरूपादित्याह पश्चा
द्रूपान्तस्थानस्य समीपस्य स्थानस्य मेलनं नैव कार्यं उर्ध्वान्यतोऽन्य समीपस्थाद्वैकाद्विवेतेन प
दावलेन ननु ऊर्ध्व तदूर्ध्व प्रदेशावस्थितमेकं एकं एवमाहत्य तेनस्मात् आघादेकस्य
रूपविमिलितानेकाभिहिपत् पुनरुत्थानस्य स्थापुरुषानेनिर्वन्ने तु पुनरस्य पुनरावाः
ततः पुनः स एव विधिः एकेक मिति वीप्सावल्लानायैकाक पर्यन्तं एवं समन्याघात्॥
सर्वगुरुसंज्ञके मेरौ एकद्विसादीनां लघुना गुरूणां च क्रिया निष्पत्तिः स्यात् लोह
गुः को गुरुः प्रथमस्थः प्रथमे मेकलघु वक्तव्यो हि लघवः क्तनस्थित लघवक्त तस्मात् लेख्यं
इत्यादि आलिमत्वं सर्वलघुः एवं प्रथममेक गुरु वक्तव्यो हि गुरवः क्तनाद्विगुरवः क्तस्थिता
गुरवः इत्येवं मेरावन्त्यः आदिम पत्नं सर्वगुरुः अथ गति प्रस्तारोदाहरणार्थं प्रथमेकोङ्कः

उ॰

मेकाद्यधोधोन्यस्ता ॥ ततोधस्तनपंक्तेकृउपरियोजितेजाते । सद्यैकस्तउपरियोजितेजातम्

५२० ग्रग्रयोगेनैपान्त्येनानि ॥ वनेतस्केः पुनरधोकउपरियोजिते ॥ जाते ग्रस्यस्मैकस्थोपरियोगेना

२५ त्रिउक्तेहेतोः एवमनियमस्तरप्रस्तारेएकः सर्वगुरुः चयएकलघवः चयोद्विलघवः एकःसर्व ।

25 लघुः गुरुप्रक्रियायां लेकः सर्वगुरुः चयएकगुरवः चयोद्विगुरवः एकः सर्वलघुरिति ।

स्थितम् ग्रन्थान्तरेपि दर्शनार्थं वर्णवृत्तप्रस्तारे उदाहरणाय यथा चत्वारएकाक्षराः सैका

ग्रयोधोन्यस्ता ॥ ततोधस्तनपंक्तौकउपरियोजितेजाते ॥ सद्यैकस्तउपरियोजितेजाते

ततस्याकस्तउपरियोजितेजाते ग्रग्रे योगेनाम्लपान्त्येनिवनेतेस्केः पुनरधएकउपरि

नितिमाजाते सच्चपरिनितिमोजाते ग्रग्रघउकेस्याः परियोगेनाम्लूर्क्केदेनापुनरधोक

उपरिनितिमोजाते ॥ अवन्तुवेकस्योपरियोगाभावः उक्ताहेतोस्स इति वर्णवृत्तप्रस्तारे

एकःसर्वगुरुश्चत्वार ॥ एकलघवः षट्द्विलघवः चत्वारस्त्रिलघवः एकःसर्वलघुरिति सि

द्धं एवं पञ्चाक्षरप्रस्तारेणचस्फुटम्ब्रस्याख्यानिःप्रदर्शनीयानिशिष्यप्रमः भास्करावार्यलीला

वत्यामेतन्न्यस्तारस्तानमध्याभिहितंतएवावधार्यम् ग्रथैकमग्राम्मस्तारसंख्यायां

कारद्वयेनाह लगक्रियांकसंदेहोमवेस्मिन्खोविमिश्रिते उद्दिष्टांकसमाहारः सैको वा

जनयेदिमाम् एवंपद्योक्तायालगक्रियायांसिद्धायंकात्सेषांमदेहेमतेहविमिश्रितेनपु

केसंयोकः स्यात् मात्रासंख्यामेवेन यथाग्रस्तारेप्रस्तारेसिद्धानेकाः १२३४ एषांयोगोत्रोउम

स्तारः चत्वारस्तेवासिद्धांकाः १२४८ एषांयोगः षोडशइतीयंप्रस्तारसंख्यावाग्रथवा २५

एवैकैकोद्दिष्टानां संख्यानां समाहारो योगः स एकाद्युक्तामिमं संख्यां जनयेत् अथाष्टाक्षरप्रस्तारे
उद्दिष्टाङ्काः एकद्विचतूरूपाः १ २ ४ एषां योगः सप्त एकगुरुकाश्चाष्टौ प्रस्ताराश्च भवन्ति च
तुरक्षरे चैकद्विचतुरष्टरूपा उद्दिष्टाङ्काः १ २ ४ ८ एषां योगः पञ्चदश १५ एकगुरुकाः षो
डश भवन्ति प्रस्ताराः अत्र प्रस्तारसंख्याज्ञानं गणनया वा पूर्वप्रस्तारे हेतु एष एवाभिसंख्यातीति
नयावर्णमात्रादीनां मनकृत्येतानां हनपादानां प्रस्तारनिर्माणार्थं पुनरावृत्त्यभावाद्दुःकल्लवृ
वृद्धेनानासमस्तसंख्यायाः कथमशक्यत्वान्पूर्वप्रस्तारज्ञानं सोपतस्थानेनैतानस्यानवस्था
प्रस्तारज्ञानेनैवलघुनोपायद्वयेन प्रस्तारसंख्याज्ञानसिद्धिरिति ग्रन्थकृदाशयः अथा
ध्वमागमनमध्वयोगमाह संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः वृत्तस्याङ्गुलिकी व्या
प्तिरधाऽधस्तथाङ्गुलिम् यत्पूर्वमुक्तानामुक्त्यादिवृत्तानां संख्योक्ता सद्विगुणासतीए
कोना सद्भिः प्रस्ताराभिज्ञैरध्वामार्गः प्रस्तारवाच्यः प्रदेशस्तेन तत्प्रकीर्तितउक्तः
स्तस्य ग्रन्थेषु यथा यत्र प्रस्तारेऽष्टरूपास्तु संख्या द्विगुणा षोडश १६ एकोना पञ्चदश १५
सा यत्तस्याध्वा पञ्चदशाङ्गुलायामो भवितव्य वृत्तप्रस्तारयते इति एवं चतुरक्षरे प्रस्तारे संख्या षो
डश १६ द्विगुणा द्वात्रिंशत् ३२ एकोना एकत्रिंशत् ३१ एतत्संख्योध्वा स्यात् अत्रोन्ना
र्येनोपपत्तिमाह वृत्तस्य हृत्प्रस्तारस्य दैर्घ्येण व्याप्तिरङ्गुलिकी अङ्गुलिपरिमितास्ति न
त्वाहत्यार्थं स्यादङ्गुलिमङ्गुलिपरिमितां भूमिं व्याप्य कोष्ठं कुर्यात् अयमर्थः अङ्गुलायामाङ्गुलव
द्‌कार्यं प्रस्तारान्तरालेऽङ्गुलिपरिमितं कार्यमिति अत्रोद्दिष्टाङ्केऽलेखनायमध्ये ह्

लिपरिमितं भूमिवस्थापनेकृतमस्मिन्गुलिन्यनाधिकपरिमाणानां लघुगुरूणामुद्दिष्टांकानांच
वृ.र. लेखने सुमेरुणानुगतस्याशास्त्रार्थतादनगतिरिति प्रथमगुलिनियमनेकृते नन्वत्र सनिमार्गेन
टी. मानलेकानतिक्रमेयतः प्रथमप्रस्तारेउद्दिष्टाके लेखनायोपर्यंगुलिपरिमितभूमितत्वेन द्विगु
२६ णेवसंख्यास्यात् सत्यं प्रथमस्य सर्वगुरुत्वेन प्रसिद्धत्वादुद्दिष्टांककृते वर्तनपेक्षणात् नचैवम
26 पिमस्यापिसर्वलघुत्वेन ज्ञाततत्संख्याद्धिन्नताद्यस्यादितिवाच्यम् लघुनामधिकप्रस्तारे सर्वेषां
सामान्येनातत्वज्ञानेपि कति थायं भेद इति विशेषाज्ञानेगणनाव्यतिरेकेणाज्ञानात्संख्या
का इति ज्ञानार्थमुद्दिष्टांककरणापेक्षणात् एतेन यत्केश्चिदुक्तं मन्यपरिविशिष्टित्वरूपः षट्सु
प्रत्ययेषु नवकमाल्पफलत्वादित्येतदपाकृतंभवति अयं लिङ्गितिप्रतीतनामा ग्रन्थकृत्के
दारशास्त्रानुसारेण पिङ्गलादिनामप्रतिपादनपूर्वकं छन्दः कृतं शार्दूलविक्रीडितेनोपसंहर
ति वंशेभूत्कश्यपस्य प्रकटगुणगणःशैवसिद्धान्तवेत्ता विप्रःपब्बेकनामा विमलमतिरभू
तिर्वेदतत्त्वावबोधे केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तस्तेनेदं छन्दसामभिरा
रामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् कश्यपस्य वंशे पब्बेकनामाविप्रोबभूव लक्षणानु
ण कीदृशः प्रकटः प्रसिद्धो गुणानां ज्ञानादीनां समुदायो यस्य सः शिवो देवता येषां ते शै
वाः स्तदेवनेतृणि शिवभक्तानां सिद्धान्तः शैवशास्त्रं तं वेत्ति तस्य वेत्ता ज्ञाता अत्र यद्यपिकश्य
पगोत्रेण तस्य कृते रिति षष्ठीसमासो निषिद्धस्तथापि जनिकर्तुः प्रकृतिरिति पञ्चम्यपवादेन षष्ठी
नित्यत्वेन षष्ठीसमासो भवति अथवा नेयं कृद्योगलक्षणा षष्ठी संबन्धसामान्ये षष्ठी तयाच। २६

वृ.र.
टी.
१३

सहषष्ठी इति षष्ठीसमासः इत्यजवः पुनः कथंभूतः वेदानां वर्णनीयतत्वमवाप्तेन प्रमेयं
तस्यावबोधात्ज्ञानेन विमलतरा मतिर्यस्य सः तस्य पब्बेकस्य पुत्रः केदारनामास्ति सोपि कीदृ
शः शिवो महादेवः तस्य चरणाम्बुजयोः पदद्वन्द्वं तस्याराधने सेवायां प्रकाशेन निश्चलेन चेतोन्तःकर
णां यस्य सः तादृशेन केदारेणाभिरामं मनोहरं लक्ष्यलक्षणयोः वेकेयवशहृद्यास्मि याना
नं येषां तेभ्यो तिशययुक्तं वृत्तरत्नाकराख्यं वृत्तरत्नाकर इत्येतं नाम्ना तत्केन्द्रदोलक्षणयाष्टं
दः प्रतिपादके शास्त्रं मिदं शविरचितं प्रकृष्टेणानिर्मितम् अत्र तत्र वृत्तरत्नाकरः पद्दोषादानेम
तस्य [illegible]माध्यायकानां च वृत्तरत्नाकरेते तत्सम्मुदाय यथा स्मादिकेन दर्थं मिति शिवम्
इति श्रीविद्वद्वैद्यवंशमुकुटभूषणमाविद्वज्जोविन्दनवित्तामणिदेवज्ञविरचितायां वृत्तरत्ना
करटीकायां सुधाव्याख्यायां प्रस्तारादिषडध्यायः षष्ठः ॥ पूर्वं नागमत्तणायतेन नागकन्यकाना
ग स्थाने मनुष्यवेशेन प्रमः स्थितः शेषनागो भूतः तेन च लौकिकभाषया पश्रुशाख्या यावेदि
तः यथा स्मामि वेकाब्दे दोग्रथः कृतो स्ति तत्र षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारेपशृण्वधिकं गाणाहितीय
स्थाने पश्रुपस्तितदा मोग्रंहे तिगारुडस्वीकृतवान्वस्थामा श्रिमवाराणसीतो दक्षिणसमुद्रे याव
त्प्रस्तारात्परिसमाप्तसमयं पवजलेमग्नः शेष इति कथा अनपदोक्तम् पिंगलशास्त्रारंभेमंग
लश्लोके पफमंभासतरङ्गनागमो पिंगलोज अत्र प्रथमभाषातरङ्गनागः पिंगलो जयति
प्रथमभाषा प्रशंभाषासापवत्तरङ्गनौकायस्य प्रशृष्टभाषायाप्रादिकविः पिंगल एवे
ति प्रसिद्धः ॥ ॥

१३

ह्वा ५१०